Юрій Ячейкін

Гості з греків

ДА ЛУЧЧЕ ЕСТЬ НА СВОЕЙ ЗЕМЛЕ КОСТЬЮ ЛЕЧИ, НЕЛИ НА ЧЮЖЕ СЛАВНУ БЫТИ.

З Галицько-Волинського літопису

ПРОЛОГ

ТРЕТІЙ СИН СВЯТОСЛАВА

Якось покликав князь Святослав боярів, покликав усіх, хто розумне слово на раді міг сказати.

— Не любо мені в Києві, — мовив. — Хочу жити в Переяславці на Дунаї. Там середина моєї землі, яку повоював. Поділю Русь між синами і піду…

Правду сказав Святослав — пішов із Києва назавжди. Коли всіяв далекі землі кістьми хоробрих русичів, коли щедро полив той засів кров’ю молодецькою, не стало у нього війська. Пішов тоді у дідизну по нову дружину. Але наклав головою у нічній сутичці з печенігами біля порогів Славутича. Трьох синів — Ярополка, Олега та Володимира — залишив Святослав. Трьох синів — трьох підлітків. Ярополка — в Києві, Олега — в Коростені, Володимира — в Новгороді.

За синів Святославових урядували варяги: у Києві можновладно сидів Свенельд, у Корсуні — заморський варяг Фрелунг. Між обома нишком точилася непримиренна ворожнеча — хто кого пересидить і пересилить. А змагалися вони руками братів-княжичів.

…Одного дня виїхав із Київської брами ставний леґінь Лют, єдиний Свенельдів син, з малою мисливською залогою полювати на вепра. Захопилися отроки та й заїхали із володінь полян аж у древлянську пущу. Як на лихо, у тому ж місці йшли великі княжі лови. З’їхалися ловці на ловців. Зупинилися коні. Насторожилися вершники. Мовчки чекали, хто перший заговорить. А якщо розмовлятимуть мечами?

Примітив князь Олег юного і вродливого Люта і тихо запитав своїх супутників:

— А то хто?

Відповідь була спокійна і навіть лагідна, але в кожнім слові таїлась зміїна отрута:

— То, княжичу, Лют, синочок Свенельда… Ач, до чого дійшло — твої володіння вже за свої мають. Нема на них гніву Святослава-князя…

— Хіба? — скипів запальний Олег. — Ще стане на них батькового гніву!

Лют тим часом мовчки перебігав сторожкими очима з одного вершника на іншого, рахував можливих ворогів. Не дивився на Олега. Хіба малий — воїн?.. А лихо вже чатувало на Люта і його товаришів. Юний княжич спритно поклав на тятиву стрілу. Ніхто й не ворухнувся зупинити малого. І хоч би схибила тоді дитяча рука, як неодноразбувало! Та ні. Стріла вп’ялася Лютові в горло.

— Отак! — зблиснув очима Олег, по-хлоп’ячому радіючи власній несхибності. Задоволений, збуджено позирав довкола, чекаючи на похвальне слово: "Молодця, княжичу! Батькова в тебе рука і око батькове!" Не дочекався.

Миттю підхопив смертельно пораненого Люта один із його воїнів. Інші з оголеними мечами навально кинулися помститися малому зухвальцю за свого вбитого ватажка. Та заступили підлітка гартовані у битвах, досвідчені воїни й без жалю посікли усю Лютову нечисленну залогу. Полягла вона на сиру землю під копита коней…

Зчорнів від горя Свенельд, але й словом лихим не прохопився. Затамував до слушного часу думки про помсту.

Два роки Свенельд уперто вчив Ярополка державної премудрості:

— Одна держава — одна голова. Хто поділить на двох щит і меч, сам лишиться незахищеним. Прийдуть печеніги й побачать: нема сили на Русі — силу поділено на дві півсили. Молодший брат мусить коритися старшому. Так віддавна повелося — має бути старший у роді, перед словом якого всі схиляються. Шкоди ж братові по роби, але пам’ятай: твоя дружина — дужча.

Стали багряні щити полянської і древлянської дружин двома мурами червоними — одна перед одною. Грізно наїжачилися списами гострими. Як на вежах, світили за тими мурами посріблені шоломи вершників. Рухливі ті мури були: не стояли на місці — зближалися. Нараз ударилися щити на щити — грім покотився у чистому полі. Гострі мечі сині блискавки викресали. Вперто й запекло билися братні дружини. Убивали й калічили, кіньми топтали й списами кололи безжально. Колись разом ворогів перемагали, а нині нещадні були до своїх, як до поганців. Брат на брата руку з мечем підняв…

Захиталося, позадкувало Олегове військо. А тоді побігло, шлях свій встилаючи щитами багряними і тілами кривавими. Мов шкаралупа, репали під копитами Ярополкової кінноти щити й шоломи супротивників. Докотилася залізна валка, густо замішана своїми і чужими, задихана і знавісніла, до мурів Овруча. Збилися на фортечному мосту древлянські воїни, шалено вимахуючи мечами, щоб зупинити

ворожу кінноту, щоб не дати їй вдертися до міста. А вершники напирали, піднімали гривастих звірів дибки, кидали копитами просто на щити і шоломи. Коні й люди борсалися в одній стиснутій з усіх боків купі, дістаючи один одного мечами, копитами, ножами. Вершинки люто молотили згори гострякуватими довбеньками і палицями, рубали бойовими сокирами, уже не добираючи, своїх чи чужих — такі усі були однакові. Убиті не падали у цьому несамовитому вирі — ніде було впасти, мертвих плечима підпирали живі. І не помічали ратоборці, що міст під ними хитається. Дугами вигнулися грубезні дубові бильця, з'єднані залізними скобами, тріснули, полетіли уламками в глибокий рів. А за ними — піші і вершники, які билися скраю. Аж ось і весь настил посунув убік, завмер на мить у непевній рівновазі, а тоді хряснув і загуркотів униз, на сірі лобасті валуни, разом з обома дружинами. Страшний стоголосий крик розітнув повітря, аж дерева здригнулися. А ті, що лишилися з обох боків рову, закам'яніли від жаху, дивлячись на таке страхітливе злодійство. Мечі впали долу, списи затремтіли й похилилися.

Звершилася битва без радості — на гіркий спомин.

— Де брат мій, Олег?! — нараз захриплим голосом закричав Ярополк, нажаханий власною перемогою…

А брат його Олег із десятком вірних отроків тікав у дику пущу. Зморені коні спотикалися. Нарешті наїхали вершники на глуху сторожку й зупинилися. Засапаних коней пустили випасатися, а самі, як були, так і повалилися на земляну долівку. Навіть варту не ставили, думали — вже безпека. Тільки й подбали — лучину не запалили, аби знадвору їхню криївку ніхто не побачив.

Мертвим сном поснули втікачі і на смерть пробудилися.

Уночі раптово розчахнулися двері, вдерлися до сторожки запанцеровані в бойові обладунки варяги Свенельда з оголеними

ножами і смолоскипами в руках — по двоє на одного сонного. Порізали — ніхто не встиг і до меча дотягтися. Тільки юного Олега не зачепили. Схопився Олег на рівні ноги, розпачливо притулився спиною до стіни. Не страшні були його сни, страшне пробудження.

Димно палали смолоскипи, шкварчали смолою, бризкали гарячими іскрами. Червоні відблиски зловісно вигравали на твердих, ніби карбованих, обличчях варягів, мінилися пломеніючими барвами на темному кутому залізі. Стали варяги двома похмурими шерегами — від стіни з прип’ятим жахом Олегом і чорного отвору розчахнутих у ніч дверей. А між ті шереги увійшов Свенельд. Захлинаючись од жаху, закричав Олег, коли воєвода наблизився впритул і глипнув холодними очима, що зблиснули синіми крижинами над полум’ям рудої бороди. Страшно у хлоп’ячі роки стояти у тьмяній халупі, в калюжі крові, серед німотно мовчазних убивць і дивитися в очі власної смерті.

— Як ти зробив Лютові, так я роблю тобі! — хрипко мовив Свенельд, змахнувши довгим варязьким ножем…

— Де брат мій, Олег? — вранці наступного дня знову тривожно запитав Ярополк.

Покликав Свенельд до юного князя якогось уляканого смерда і похмуро проказав:

— Він бачив твого брата.

— Де?! — рвонув смерда Ярополк за благеньку сорочицю. В його очах уперше з учорашнього дня майнули радість і надія. — Де ти бачив князя?

— На мосту бачив, — злякано пробелькотів той. — На мосту!.. Вчора… Впав він у рів з усіма…

Одштовхнув його від себе Ярополк, аж той заточився, а сам побіг до рову. І не бачив, як за знаком Свенельда двоє воїнів поволокли смерда до лісу…

У рові, під застиглими трупами людей і коней, справді знайшли понівечене тіло князя-отрока, рідного княжого брата. У скорботі і тузі стояв Ярополк над тілом Олега.

— Ти цього хотів, Свенельде? — запитав гірко.

Скрушно відповів Свенельд:

— Хіба ж я хотів шкоди йому? Та бачив, міст упав, діло на лихе повернуло… Що тепер люди скажуть? Чутки, княже, гірші, ніж кривда, бо бувають сильніші за правду… Я порадив би тобі піти до Нова-города і привезти Володимира до Києва, аби лиходії з його малолітства не скористалися…

Порятував Володимира для кращої долі молодий боярин Добриня. Як дізнався він про оте братовбивство, гукнув нечисленну дружину князя і подався за сині ріки, за темпі пущі, за прозорі озера — аж у варяги. І не помилився: зустріли варязькі ярли конунга Вольдемара почесно, обдарували повним військовим спорядженням вікінга з золотою насічкою. Правда, й двох Вольдемарів для тих обладунків було б замало, та це пусте — дарували на виріст. Далеко вперед дивилися варязькі ярли. Підросте конунг — підростуть і майбутні вікінги, охочі до ратного діла і звитяжної слави. Підросте конунг — піде воювати батьків престол. Куди ж йому ще подітися? Інших шляхів йому нема. І тоді підуть за ним сміливі варязькі юнаки з міцними руками, подовженими мечами й списами, щоб легше було діставати ворога. Війна — для молоді слава, а для ярлів — зиск. Адже серед голих північних скель не дуже розбагатієш.

— Хай живе і мужніє конунг Вольдемар!

…Минули роки.

Сплив Славутич у синє море білою кригою і буйною повінню. Оголив Дніпро острови та луки, а Сонце-Ярило зігрівало ласкавим весняним теплом ліси й пасовиська. Щедро вродила земля полян буйною травою. Та не тільки зеленими килимами взялася земля під Києвом, а ще поросла червоними списами з чорними залізними гостряками на кінці. Стали на полянській землі полки вже призабутого у граді Кия третього сина Святослава — Володимира. Двадцять перше літо у князя Ярополка. Шістнадцять — у Володимира. Чиє ж то літо буде цього року останнє?

…Темно вночі у яру, темно й страшно. Зайде у темінь людина, куди навіть місяцю не зазирнути, і зникне, ніби впаде у колодязь. Темно в яру, а ще темніша точиться розмова, уривчаста, шепотлива, немов самі ті, що її ведуть, сахаються своїх слів.

"Будь нашим другом, боярине Блуде!" — шепоче один голос. "Дружба наша перетята мурами", — глухо проказує інший. "Не хоче князь крові хоробрих полян". — "Колись теж не хотіли, а лилася кров під Овручем". — "Але ж не Володимир почав братів бити, а він…" — "Добре, піддамся на твоє слово. Буду з вами в любові і приязні…"

Зашелестіло листя, мов шепіт змовників, і знову все тихо і глухо у темному Кожум’яцькому яру.

А вранці воєвода Блуд, похмурий, з розчервонілими після ночі без сну очима, сказав Ярополкові:

— Треба, князю, йти з Києва, поки Володимир не перетяв стежки у Хрещатій долині. Узяти вірних людей — сотню або півтори — і йти. Інакше…

— Що — інакше? — заволав князь. — Що, я питаю?

— Непевно сидіти у Києві, — немовби роздумуючи вголос, казав Блуд. — Вислизають городяни до Володимира — по одному, по два — і кажуть: "Іди до Києва, передамо тобі братовбивцю Ярополка". А дружина теж ненадійна, бо забагато війська до Києва прийшло. Відомо мені, ходять між воями розмови: "Нам аби князював Святославич, а який — байдуже..."

Наступної ночі один князь лишив Київ, а вранці другий в Київ увійшов. Раділи кияни — вояки прийшли, а ніхто не загинув, нікого не пограбовано, жодної будівлі не спалено...

Не встиг Ярополк зачинити браму Родні, як стала під стінами залога братового воєводи Добрині. Всі шляхи заступила, всі стежини оточила щитами: мала Родня — не стольний Київ-град.

Тьмяно було у хоромах Ярополка. Мало світла давали защемлені у держаках лучини. Тихо потріскували вони і бризкали смолою, кидаючи тривожні відблиски на складені із суцільних колод стіни. Темні обличчя були у дружинників, як обвітрене дерево могильних кумирів.

— Будемо раду радити, — мовив князь Ярополк. — Будемо думу думати, що робити і як діяти. Хто скаже?

Заговорив молодий витязь Варяжко, бо з віків повелося: перше слово на раді — молодшому, останнє — старшому.

— Краще сліпі очі мати, ніж сліпий розум. Та очі в нас не сліпі і розум теж не затьмарений. Очі бачать, а розум промовляє: біда нам у Родні! Не всидіти нам тут, бо не готова Родня до облоги — ні корму для коней не припасено, ані харчу для вояцтва.

— Що ж ти радиш нам? — запитав Ярополк.

— Рада моя проста, — відповів Варяжко, — уночі вдарити зненацька на обложників усією силою. Як не порубати, то пробитися! Втечемо на Замкову гору у Вітичів — там зачинимось. Вітичів завжди готовий до облоги від степовиків, витримає облогу й Володимира.

— Сміливе діло радить нам Варяжко, — мовив Ярополк. — А ти що скажеш, воєводо Блуде? Кінець діла слід обмізкувати перед його початком, аби початок не став кінцем…

— Добре мовив Варяжко, — почав воєвода Блуд, — та не добре може нам вийти, — сказав понуро і, мов крижаною водою, згасив гарячу Варяжкову відвагу. — Князь слушно казав, — провадив незворушно далі. — Слід усе обмізкувати, аби початок не став кінцем… — А тоді пояснив: — Що ми тут крізь палі бачимо? Бачимо малу дружину Добрині й радіємо: можна порубати або пробитися. А чи не хитрість це обложників? Чи не чатує на нас уся сила Володимира, що принишкла в лісі? Чи не чекають вони, аби ж тільки ми вийшли? Хто знає? І хто кого тоді порубає?

— Може, й твоя правда, Блуде, — замислено промовив князь. — Що ж, мабуть, зачекаємо ще день — придивимось, послідкуємо… Один день — не ціле літо!..

А наступного дня, під самі вечірні сутінки, вийшло з лісів грізне воїнство Володимира… Виходить, усю правду казав воєвода Блуд, а Варяжко на раді намовляв на люту загибель. Забув князь, що, бува, один день багато важить. А загублений день не повернути…

І знову почав намовляти князя воєвода Блуд:

— Змирися, князю, і піди до Володимира.

— На смерть іти? — лякався Ярополк.

— Похилену голову меч не січе.

— Як прийду, що скажу йому?

— Скажеш: брате, з миром я прийшов по твою ласку. Ніколи не буде більше між нами ворожнечі і кривди, а тільки братерська любов і приязнь. Якщо така буде твоя воля, стану я під твою державну руку і в усьому буду тобі у поміч.

І пристав князь на Блудову раду. А коли прибули до стольного града й піднялися на Старокиївську гору, де за фортечною брамою височів княжий терем, нікого не впустили гридні до світлиць, а дозволили тільки Ярополкові і Блудові. Мали здати перед тим зброю. Адже не на рать ідуть, а до княжого столу по милість.

Надто багато у теремному дворі було дружинників, гриднів та отроків. Варяжко насторожився і, коли князь із воєводою знімали зброю, терся біля коней із півсотнею вірних дружинників, що трималися купно.

Ось розчинилися двері до хоромів. Але тільки-но Ярополк переступив поріг, як побачив варязьких найманців, відомого своєю жорстокістю ярла Інгоульфа і його такої ж лихої вдачі сина Яріслейфа. Обидва — з оголеними мечами. Сахнувся було Ярополк назад, та хтось вже встиг зачинити за ним двері.

— Зрада!.. — страшно заволав Ярополк. Той нелюдський, передсмертний зойк почули у дворі Варяжкові воїни. Вмить злетіли на коней. Недарма коло них огиналися. А сам Варяжко мов вихор крутився поміж щитів, списів, мечів та бойових сокир і гучно горлав:

— Бий!.. Топчи!.. До брами пробиваймося!.. До брами!.. Не жалій нікого, коли нас не пожаліли!..

І таки пробився з трьома десятками вершників до брами, вислизнув за ворота й кинувся в степ…

У тій же люто-шаленій бійці на дворищі Святослава хтось прошив списом старе Блудове тіло. А хто — не примітили. Так і впало у безвість, хто покарав облудного зрадника, — ті, кого зрадив, чи ті, кому зрадив.

Розділ 1

ЗАШМОРГ

Старий Курсак зачаївся в густих заростях ліщини. Місце для засідки обрав обачливо й розумно. У дубовому лісі є простір — між деревами видно далеко. Можна стрілу пустити, можна й конем побігти. А горіховий гайок, маленький, як острівець, — лише з десяток пагінистих кущів, — сховав його від сторонніх очей разом із конем, мов зеленим шатром. Еге ж, утікач може просто на Курсака наскочити!

Все у посивілого і пошрамованого в безлічі сутичок печеніга на собі і при собі. До сідла приторочено баклагу з питною водою, під сідлом у солоному поті коня пріє добрячий шмат молодого кобилячого м’яса. Кривий меч у шкіряних піхвах, тугенький лук і колчан з довгими стрілами, аркан, вміло й дбайливо сплетений з кінського волоса, ремінні паси, щоб в’язати бранців, легкий кругленький щит, хоч і з дерева, але оббитий мідними бляхами, — все під рукою, все напохваті.

Кінь у нього теж добрий — хай непоказний на вигляд, а слухняний, прудкий і витривалий. Добрий кінь, привчений. От і зараз стоїть мов укопаний, не ворухнеться — ні листочка м’якими губами не вхопить, ані травички не зжує.

Одно кепсько — роки. Скільки весен уже полює Курсак за двоногим товаром — не злічити! І лягли ті весни на косооке обличчя з двома ріденькими ниточками вусів густим плетивом зморщок. Не обличчя, а

печене яблуко та й годі! Але то ще б нічого, аби сила була. Та от сили його підупали. Виточила старість молоду кров з його жилавого тіла. Хіба ж інакше чатував би Курсак на здобич у лісовій засідці? О-хо! Він би зараз шикувався серед степових батирів Шурхана, оточував би з ними це квітуче і багате на людей село з важкою на вимову назвою Карачарове, щоб із першими променями сонця вихопитися на коні з ранкового туманцю і вдертися, мов буря, на кривулясту вуличку, на ще сонні двори.

"О-хо! Співайте, стріли! Крутися, аркан! Прийшов по здобич каган Шурхан!"

Курсак подумки відмітив ці слова і запам’ятав — вони можуть скластися у пісню. А гарну пісню добре слухати біля нічного багаття. Знав Курсак, що співакові батирі не шкодують найласішого шматка м’яса. Атож, багато літ — мало здобичі. І що більшає весен, тим меншає зиск. Хтозна, можливо, наступної весни каган вже не візьме Курсака у далекий набіг, а полишить у степу серед жінок із дітьми. Ось чому Курсак охоче стоїть на лісових чатах, як і його однолітки. А стояти комусь треба. Бо коли вдеруться батирі в село, тоді кинуться русичі врозтіч — до ярів, байраків і дібров — ховатися. Із власного досвіду Курсак відав, що як щільно село не оточуй, однаково хтось з поселян вужем прослизне, пролетить на баскому коні, проб’ється з мечем через усю залогу. Отут і нагодиться вправна Курсакова рука з арканом. Захрипить у зашморзі бранець, поволочиться по землі за гривастим печенізьким конем. Тоді хапай його непритомного, в’яжи руки ремінними пасами. Як не сконає довгим степовим шляхом, продасть його Курсак на торжищі рабів і матиме на цілий рік достаток.

Аби ж тільки набіг хтось на Курсака! Аби ж потім не поліг кістьми на сірих плешинах солончаків, де нема для бранців води! Багата, але непевна ця здобич! Тяжко доводиться трудитися, щоб мати на шмат м’яса…

А іншої здобичі Курсакові не бачити — все виловлять у дворах батирі, все загребуть собі, а найкраще візьме каган Шурхан. Така в старих доля — чекати, мов павучині, випадку. Не найліпша, але поки що й не з гірших. Щастя — воно сліпе: може і старого своєю щедрою і багатою ласкою обдарувати.

Аж ось вибухнула ранкова тиша кінським тупотом, войовничим галасом і розпачливими зойками.

Почалося!

Над верхівками дубів потяглися ще непевні дими. Напружився Курсак, стиснув у руці аркан, очі його ще більше звузилися у дві сторожкі щілини, а кінь нашорошив вуха.

А дим чорнішав, і крики ширшали.

Аж тут за спиною Курсака, де він і не чекав нікого, затупотіло. Він рвучко озирнувся. Даремна тривога! То старий, як і він, Туюк не витримав на чатах, і понесла його несита пожадливість на дими, щоб і собі щось вхопити. Засудливо похитав Курсак головою — погано вчинив Туюк. Ніколи вже не ходитиме дурний Туюк у ці багаті на здобич краї, ніколи вже не візьмуть його в набіг по ясир. Порушив печеніг наказ Шурхана. Але ж на те і є каган, щоб коритися його мудрим наказам. Курсак ніколи так не вчинить, і тоді ще братиме і братиме його Шурхан до своєї удатної залоги…

І винагородила доля Курсакове терпіння!

Вибігло просто перед очі налякане й захекане хлоп’я, тугаве й чистеньке. Одразу видно: гарні батьки про нього дбали. Бігло хлоп’я у довгій сорочиці, бігло босоніж, скуйовджене. Блакитні оченята витріщені, заплакані. Озиралося полохливо, мов звірятко, що загубило материнське лігво.

З тріском ламаючи ліщинове галуззя, виломився Курсак із своєї зеленої схованки. Хлопчик закляк на мить, а тоді хутко метнувся вбік. Курсак зловтішно посміхнувся. Біжи, біжи, у коня чотири ноги — на двох від коня не втечеш! Це, певно, зрозумів і маленький утікач. Нараз він зупинився, спритно нахилився й схопив зелений від моху камінь. А тоді, вже зовсім несподівано, хоробро побіг навстріч вершникові і кинув йому в голову каменюку, ледве Курсак встиг ухилитися.

Наступної миті хлопчик уже відчайдушно борсався у жилавій руці печеніга, яка тримала його за сорочицю. Намагався вкусити руку ріденькими дитячими зубами. Силкувався випручатися із свого нехитрого одягу і хоч би й голим, а втекти.

— Пусти, ідоле! Пусти, бо мін тато тебе уб’є! — кричав малий.

"Ач, вовченя, поріддя вовка! — розлютився Курсак. — Ну, що ж! Мудрувати тут нічого..."

Пов’язав бранцеві руки і ноги ремінцями та її прикрутив до сідла з того боку, де баклага. Коневі його мала вага не зашкодить. "Тепер нехай борсається досхочу, — подумав задоволено. — Тепер нехай на всенький ліс галасує і слізьми вмивається".

Курсак постеріг, як із-під сорочиці у хлопця вибився талісман і загойдався на мотузці. Жадібно зблиснули очі степовика. Узяв талісман, придивився. Та дарма. Нічого особливого — прямокутний кремінець із червоними й жовтими візерунками та діркою посередині. Хай лишається. Може, той талісман на степових шляхах малого врятує...

Гарна здобич дісталася степовикові, найкраща із можливих! Ще б пак! За це хлоп’я греки дадуть золото, дадуть багато, дуже багато, багато-багато золота. Більше, аніж за дівочу красу. Диваки ці греки! Платять за хлопчиків золотом! Навіщо і для чого? Та це Курсака не обходило. Головне, що купували...

Свист долинув до Курсакових вух — Шурхан залогу скликає. Вдарив п’ятами у боки коня, помчав чвалом до сивих димів, що й досі курилися над згарищем. Та раптом побачив: лежить на галявині Туюк з виряченими ослюділими очима і висолопленим язиком, немов був удавлений арканом. Зупинився Курсак, роззирнувся: чи не чигає і на нього небезпека? І тоді побачив ще й жінку, усю скривавлену, але ще живу, яка над силу намагалася відповзти якнайдалі від мертвого печеніга. І ще побачив у Туюковій руці кривий ніж, вогкий од крові.

Шкода стало Курсакові старого вояка. Завчасно із схованки виїхав і от — на смерть наїхав. Загинув Туюк! І від кого? Від руки жінки! Ганебна смерть для воїна. Курсак уявив на мить, як вона ухилилася від аркана, як тягла Туюка за ногу з коня, як він бив її по голові, але так, щоб не забити і зберегти на продаж. Як потім вона шалено вп’ялася обіруч у його тонку волохату шию, а він пручався й штрикав навмання ножем, усе слабіше та й слабіше…

Лють охопила Курсака. Вихопив із піхов меча, кинувся до зраненої жінки. Блиснув клинок на сопці…

Кінь став дибки, захрипів, повернувся боком. І тут пов’язаний хлопчик побачив убиту жінку.

— Мамо! Мамочко моя! — вихопилося в нього.

Забився у ремінних путах, але скручений був міцно.

Курсак нахмурився.

"А таки вовче поріддя!" — подумки сказав сам собі, уже холонучи від недоречної люті: адже ратне діло таке — або ти на коні, або під кінськими копитами. — "Безславно загинув Туюк… А де ж кінь? Де Туюків кінь?"

І за мить він уже зовсім спокійно озирнувся на всі боки, шукаючи очима коня загиблого товариша. Туюк мав добрячого звіра. А двоє коней у поході — не один.

"Ні, таки щастить Курсакові! — похвалив себе печеніг. — Впіймав хлопця, а його мертва мати подарувала за це ще й коня! О-хо! Ось він — кінь!.."

Розділ 2

ПРИСЯГА НА ПОМСТУ

Шумливий торг у Муромі. Здається, городяни тільки для того й поселилися тут попід стінами Дитинця, щоб тинятися по дерев’яному настилі серед купецьких столів з гостроверхими дашками, що ховали гостя і його товар від дощу, та лавок, що оточували майдан колом. В усіх лавках передня, тонка, з дощок, стіна піднімалася вгору, з обох боків її підпирали міцні жердини, відкриваючи перед очима покупців усякий ремісничий крам. Це була царина міських ковалів, гончарів, кожум’яків, теслярів, майстрів по дереву, бондарів та заїжджих із далеких країв гостей із заморськими скарбами.

Для селян тямущі городяни одвели майдан трохи нижче, але не замостили його кругляками. Це було ні до чого, бо селяни приганяли на продаж різну худобу, торгували з возів. Тут серед людського галасу завжди іржали коні, рохкали свині, ґелґотіли гуси, кукурікали півні. Цей розподіл торгу на два майдани був зручний, бо кожен наперед відав, куди і по що йому податися. Верхній торг і дольний з’єднували широкі дерев’яні сходи з бильцями, щоб не далекі були мандри від одного до іншого.

Та не щодня шумує в Муромі торжище, а раз на місяць, кожного разу — по три дні.

Ілля лишив батьків унизу — привезли збіжжя, горох, мед, трохи воску і десятеро поросят на викорм — і подався вгору до майстрів, де все його чарувало: там пропонували невідомий на селі крам. Легко було йому роздивлятися, адже скільки б людей не купчилося, усе через голови бачив. Як ішов, мати всіх на торгу звеселила, коли лячно йому наказала:

— Дивись, Ілейку, не загубися!..

Аж хтось їй жартома докинув:

— Що ти, матусю, хіба ж дозорна вежа загубиться? Її ж від обрію видко!

І справді, ростом Ілля був не обділений. Йшов — аж плечима виринав поверх голів у хустках та шапках. Звідусіль було видно його гарне рум’янощоке обличчя, що на все позирало цікавими, допитливими очима. Та Ілля знав, чого мати турбується. Із самого малку, "сиднем" сидів Ілля у хаті, бо ноги його не носили. Велике то горе було для батьків. І хтозна, може, й досі сидів би, якби не дивний випадок. Одного буденного дня, років вісім тому, коли батько й мати були у полі, завітали до їхньої домівки троє перехожих, попрохали поди напитися. "Беріть і пийте, люди добрі", — дозволив Ілля, а сам і не ворухнувся. Здивувалися прийшлі люди з такого нечеми і сказали, що коли йому ліньки чашу піднести, то вони нап’ються з колодязя. Тоді розповів їм Ілля про свою біду, щоб не мали на серці образи. І сталося…

Один із них підійшов до сидня мало не впритул, втупився в його очі своїми пронизливо несамовитими, гарячими, мов вуголь, чорними очима і почав повільно і моторошно проказувати якісь слова, присипляв його, наче малого.

— Син, отроче, засни!.. Тобі страшенно хочеться спати!.. — повторював незнайомець, повільно водячи перед парубковими очима розчепіреною долонею. — Спи… спи… спи…

Бентежно дивився йому в очі Ілля, нічого не бачив, крім несамовитих, незгасних зіниць, що ширилися чорно і заступали всенький білий світ. Вони були, як вогненні кола, що пронизували усе його єство і тьмарили думки. І сидень заплющив обважніли повіки…

Коли прокинувся, з подивом спостеріг, що стоїть посеред хатини на своїх неслухняних ногах. Що було? Сон? Марення? Як він підвівся? Озирнувся, у хаті — нікого. Наснилося? Але був чомусь певен, що може ходити… Може?!.. Він обережно підняв праву ногу і ступнув… Потім ще, сміливіше… Ноги слухалися його!.. Хитаючись, повільно і непевно, він пішов надвір, переступив поріг і впав на руки батька непритомний…

Хто були ті люди?

Мати казала:

— Добрі чаклуни. Не інакше — волхви заходили… Хай їм буде щастя та всякого достатку!..

Давно вже міцно стояв на ногах Ілля. А допоміг йому коваль Любота, якого теж у Карачарові мали за чаклуна. Завжди чорний, похмурий, весь у кіптяві, він у своїй темній з червоними відблисками кузні виглядав на злого духа. Але майстрував добре.

Колись Любота був таким же орачем, як усі, та раптом покинув сільську працю, узяв тлумачок і, нічого не кажучи, геть зник. Років десять його не було. А тоді, коли вже ніхто його і не чекав, раптом з’явився і почав ковалювати. Неспокійний і незбагненний був чоловік. Чаклун, видно, заприязнив у мандрах із духами…

Раніше його інакше називали, Любота — то прізвисько нове. Коли його запитували, чому він покинув оранку, а взявся за ковалювання, відповідав коротко, всім однаково:

— Люба робота…

Отак його і почали називати — "Люба робота". А потім, якось непомітно, два слова злилися в одне — "Любота".

Того вікопомного дня, надвечір, несподівано назирнув коваль до їхньої хати, глипнув спідлоба на Іллю і понуро буркнув:

— Тепер більше ходи… По гриби, по ягоди…

Сказав оце й пішов.

Послухався Ілля. Ходив по гриби та ягоди, і від того ходіння з приємною млостю нили м’язи на ногах, наливаючись силою. А коли цей здоровий біль минувся, знову прийшов Любота, щоб з порога буркнути:

— Бігай і стрибай…

З того й повелося. Наступна порада була: щоранку класти на плечі важкеньку, але по силі ніг, колоду і присідати. А потім іти до нього, до Люботи, в кузню і місити ногами глину для формочок. Отакий був коваль Любота! Хоч і потоваришував із духами, але, видно, з добрими…

А мати є мати, досі за Ілейкою потерпала, хоч Ілейка вже не одне літо, як побрався з дочкою старого бортника Тихомира Вулика, і мали вони прегарного сина — Божедара. Власне, тому й подався Ілля на горішній торг, щоб знайти дарунки для дружини Любаші і укоханого дідом та бабою онука. Світле щастя завітало і оселилося в їхнім дворі. Мати мало не щодня вдячно згадувала невідомих прийшлих чаклунів:

— Хай буде добрим волхвам здоров’я та всякого достатку! Хай обходить їх лихо і кривда!.. Ох, не бачила я їх, добродіїв… Не вклонилася, не дякувала… Ох!..

Усякого ловкого краму на торзі було, з візерунками і написами. Навіть на дерев’яних тарелях бігла мистецьки вирізьблена дичина, а що вже й казати про оздоблені черленим сріблом турячі роги для питва, жіночі колти, різьблені по кості-рукояті ножі, глеки і корчаги. А ось товар із Волзьких Булгар — красне шитво, намисто, серги, ножі й сокири, широкі шкіряні пояси з мідними бляхами, вигнуті серпом булгарські мечі, міцні і гострі, та незручні для русичів, що звикли до прямих і загострених з обох боків. Як ніхто, зналися булгарські майстри на залізі, та щось не боронило воно їх на раті… Ілля узяв великий і важкенький замок, такий, що хоч городську браму зачиняй, на зворотному боці помітив дрібний напис руською мовою: "Зробив почитатель майстрів, кормилець удів і сиріт, син Муси, залізного діла умілець Шагід-Улла". Ілля розумівся на грамоті — навчив його той же Любота. Так само, як навчив ковалювати. Та що найбільше Іллю вразило і до пам’яті вкарбувалося — це різьблений напис на труні, — був на торзі і такий крам: "Людино! Смерть — чаша: всі люди піють з неї; труна — двері: всі люди входять в них. Стережись!" Наступного дня гірко промовляв Ілля ці слова, що пригадалися йому як зле віщування, і картав себе за те, що негайно ж до Карачарова не повернувся, не випряг із воза коня, не побіг туди щодуху… Але звідки міг знати?!

А зараз він спокійно ходив і придивлявся, що купити на дарунок, коли батьки вторгують і стане грошей. Примітив намисто з білих і червоних камінців гірського кришталю, а ще хлоп’ячі шкіряні чобітки з дірочками вгорі у дрібних мідних кільцях і тиснені по халяві плетеним ремінцем. Божедар про такі і не мріяв. Що ж, дужче радітиме!

От що не подобалося Іллі — то це городський Перун, що височів на вічовому майдані, поблизу дозорної вежі, де зависали біля сторожки воїнів бронзові, щоб гучніше гули на сполох, била. Стояв Перун такий чорний, такий закіптявлений, ніби рік не вилазив із кузні. А все чому? Бо

муромляни виклали на землі кам’яну квітку на вісім пелюсток, усередині ж вкопали стояк Перуна. У кожній пелюстці, мов у чаші, незгасно палахкотіла смола. І от, звідки б не повівав вітер, чорний смоляний дим обкурював світлого бога неба і блискавок.

До вечора з усім упорались: і своє продали, і чуже купили. Ночувати повкладалися на возі, тут-таки — на сільському торзі. Ілля до зірок оповідав батькам про чорного, як вуглина, Перуна. А може, то не Перун? Може, то Сімаргл або Дажбог? Хтозна, не добереш, бо геть увесь закіптявлений…

Повставали з першими півнями, а з другими були вже біля міської брами. Терпляче, як і всі, хто зранку в дорогу налагодився, чекали. Знали: чатові одкриють, як заголосять треті півні.

Після полудня замаячив перед ними знайомий пагорбок, з якого відкривалося село Карачарове. Виїхали і не впізнали рідну місцину. Вражені зупинили коня й мовчки дивилися: долі перед очима темніло попелище, що досі курилося сивуватими димками. Стояла цвинтарна тиша, яку порушувало тільки виття осиротілих псів. Жах пойняв подорожніх. Ілля вдарив коня батогом, і візок хутко покотився вниз, на згарище, яке ще вчора називалося селом Карачаровим.

Не знати чому, Ілля зупинив коня біля колишньої Люботиної кузні і зайшов на ковалеве обійстя. Чи не тому, що сподівався побачити Люботу живим і дізнатися про дружину та сина? Безлюдно було і тихо, але Ілля чомусь був певен, що побачить Люботу. І він побачив його. Коваль, розкинувши руки, непорушно лежав обличчям униз серед двору. В десниці досі стискував довгого меча, на якому запеклася чиясь кров і налипло чорне волосся. Десниця була витягнута вперед, ніби й мертвим Любота намагався дістати мечем ворога. На попелищі, що лишилося від кузні і вже ледь курилося, обережно, щоб не обпектися, ступав здоровезний рудий кіт і дико нявчав. Ілля перевернув Люботу горілиць. Із грудей коваля стирчало чотири поламані стріли — зламав їх, падаючи на землю. Ілля розчепив його міцно стиснуті пальці і взяв меча, вирвав

віхоть трави і витер лезо. З одного боку на мечі було вибито: "Любота", з другого: "коваль".

Чи лишився хто живий? Чи врятувався? Ілля розумів — ніхто не врятувався. Інакше прибіг би до Мурома і вдарив у била на сполох. І нараз йому спало на думку, що врятувався він, Ілля, і що це він мусить підняти тривогу. Миттю випряг Сивушку, скочив верхи без сідла, гукнув батькам: "Я — до Мурома!" — і вдарив п’ятами коня у боки…

Годин за п’ять через згарище щодуху промчала збройна боярська залога. Іллі серед них не було; видно, його заморений кінь не встигав за свіжими кіньми воїнів. Дружина не зупинилася, не розпитувала — сліди нападників були виразно видні, і воїни кинулися навздогін по тих слідах. Ілля повернувся надвечір, та не з боку Мурома, а виїхав із лісу. Когось тримав на руках. Це була забита Любаша…

Ніч сидів Ілля над нею, вклав їй у мертву руку дарунок — намисто із білих і червоних кришталиків. Тихо було. Змовкли пси. А десь під ранок, коли небо ледь посвітлішало, а з лісу виповз прозорий туманець, почав Іллі ввижатися дитячий плач. Тихий, журливий дитячий плач… Думав Ілля — божеволіє. І хотів збожеволіти, дослухаючись того розпачливого плачу, що бринів невгавно у вухах. Здавалося, квилила сама земля. Тінню підійшла до нього мати і сказала:

— Чуєш? Ніби діти плачуть…

І тоді зрозумів Ілля, що йому не ввижається, що це справді десь плачуть діти. Рвучко піднявся, прислухався у чутливій передранковій тиші і пішов на голоси. Плач линув із сусіднього двору Омеляна Орача, спаленого і відкритого усім вітрам, як і інші. Нікого не було видно. Але голоси чулися виразніше, хоч і глухо, ніби йшли з-під землі. Озирнувся Ілля на всі боки, шукаючи — звідки? Побачив забитого коня, що лежав на боці, витягнувши довгу шию із сплутаною гривою. Біля коня валявся перетятий аркан. Ясно стало Іллі, що тут відбулося. Мабуть, скочив Орач

на коня, впав на нього аркан, та Омелян перерубав його. Але, певно, другий знайшовся, а кінь у сутичці загинув.

Саме на тому місці, де лежав кінь, викопав колись Омелян льох. Під конем була ляда, що вела до того льоху. Ілля відтяг коня і підняв ляду. У льоху біліли плямами два личка. Орачеві діти — син та дочка.

— Вилазьте, — мовив до них Ілля. — Не бійтеся…

— Це ви, дядьку Ілля? — запитав хлопчик.

— Я, — відповів. — Вилазьте…

— А де тато і мама?

Нічого не відповів Ілля. Де тато і мама? Якби ж то знати. Знав тільки, що встиг Омелян зіпхнути дітей в льох, накрив лядою, а кінь довершив справу — тілом своїм урятував їх од хижого ока.

Удень з батьком ховали забитих в одній глибокій могилі. Тільки Любашу Ілля поховав окремо. Пригадалося йому: "Смерть — чаша: всі люди піють з неї; труна — двері: всі люди входять в них. Стережись!" Та нехай віднині стережуться степові круки! Наливатиме Ілля їм смертну чашу, не шкодуючи зусиль своїх! Відчинятиме двері, з яких нема вороття, скільки снаги стане!

П’ятеро карачарівців понуро стояли над свіжими могилами — Ілля, його батько і мати та Орачеві діти. І сказав Ілля:

— Спи, Любашо! Хай земля буде тобі пером… А за тебе, Омеляне… І за тебе, дід Вулику… І за тебе, Любото, мститимусь твоїм мечем… За всіх, хто поліг! За Русь, яку топчуть чужинці! Щоб коли нога їхня ступала на руські землі, то ступала по свою смерть!.. Оце я кажу і в цьому перед богами нашими присягаюся!

Ілля нахилився, узяв із могил по грудочці, поклав у мішечок на мотузці і повісив собі на шию, щоб ця жалобна земля щомиті нагадувала йому, для чого він живе на світі, і не давала втоми, доки ходитимуть на Русь чужинці!

Третього дня поверталися муромлянські вершники. Знову не зупинялися на згарищі, їхали похнюплені, ховали від осиротілих карачарівців очі. А ті й не розпитували. І так було видно: не наздогнали…

Тоді зібрав Ілля в Люботиній кузні і по всьому селу серпи, коси, рала, які печеніги лишили, бо не ратаї, поклав на воза і поїхав із батьками і дітьми до Мурома. Там викопав на подолі, під Дитинцем, землянку, обшив її дошками і сказав:

— Отут будете жити. Продайте серни, коси та рала — на прожиток буде. Я ж поїду проситися на службу до князя. Чує серце — не загинув Божедар… Шукатиму… Дайте на це батьківське благословіння…

Проводжали його у далеку путь усі — двоє старих, двоє малих…

Розділ 3

ДАЛЕКИЙ ШЛЯХ ДО МОРЯ

Після стрімкого і дуже вдалого наскоку на сонне Карачарове загін степовиків поділився на дві частини. Більша частина на чолі з самим каганом Шурханом швидко посунула на південь берегом річки. І вершники на конях, і впіймана худоба, і завантажені здобиччю міцні руські вози, і півтори сотні бранців йшли прибережними мілинами, ступаючи просто по воді, аби їхня чисельна валка не лишала по собі слідів. Якщо хтось із бранців, а було серед них багато зранених, помирав або непритомнів від безсилля і виснаження, валка не зупинялася. А щоб не лишити бранця на видноті, каган виділив двоє батирів, що мусили за

цим пильнувати. Вони спритно прив’язували такому на шию камінь і кидали у стрімнину, щоб не виплив. Відомо: нема слідів — нема погоні.

Менша частина загону з усіма захопленими і вільними від вершників кіньми гайнула просто в степ, навпростець, не криючи слідів, навпаки, старанно витоптуючи свій шлях, ніби запрошуючи — ловіть. Але теж не боялися погоні, бо тікали порожнем і летіли як вітер. Хіба ж доженуть важкі та ще й у залізі руські воїни худорлявих печенігів на легких степових конях? А далеко не підуть, бо не зберуть на погоню великої раті. Іти в степ з нечисельною боярського дружиною, навмання і без готувань небезпечно. Замість когось порятувати сам зробишся бранцем. На це в степу доволі арканів!

Обидва печенізькі загони з’єдналися аж за рікою Пслом, коли прослизнули останні прикордонні сіверські землі. Далі простягався неозорий і рідний степ. Швидко сунули все на південь та на південь, поспішали, щоб до холодних вітрів, коли море береться високими хвилями із сивими баранцями, збути захоплене корсунським гостям.

Усю дорогу дбав Курсак про хлопця, як про рідну дитину. А як же було не дбати, коли вся надія на нього, хто мав забезпечити зимовим достатком Курсакову родину, що, певно, з нетерпінням і надією виглядала його день і ніч.

Спочатку віз хлопця перед себе, на власному коні, щоб не виснажився і не побив ноги, а коли з’єдналися залоги, пересадив на вільного коня. Ділив порівну з ним воду і м’ясо, кутав вогкими ночами у теплу вовчу шкуру і укладав ближче до багаття. Адже це русяве, блакитнооке, з чистим рум’яним личком хлоп’я було його єдиним скарбом.

У інших батирів було й добре вироблено хутро з різної лісової звірини, і біле льняне полотно, що так цінується по той бік моря, і липовий мед і бджолиний віск, з якого греки роблять світильники. А ще

жіночі прикраси — із срібла, оріхалка і теплого прозоро-жовтого "морського" каменя, який привозять на Русь гості із варяг. А ще бранці, придатні до усякої роботи… А в Курсака тільки це маля з нашийним камінцем на шнурку. Талісман! Хай він збереже хлоп’я!

Не заздрив Курсак іншим батирям, знав — за отаких хлопчаків платили чомусь більше, ніж за дужого раба.

І ще поталанило Курсакові: не довелося мандрувати аж до Корсуні і товктися на галасливому базарі, шукаючи грошовитого покупця, та ще такого, щоб не обдурив темного на торгівлі степовика. О-хо, як щастить, то щастить — покупець сам знайшовся. Коли увійшли до Криму і на півдорозі до Корсуні стали табором під могутніми мурами ромейського міста-колонії Фули (за браму кочовиків не впустили), вийшов із Фул до печенізького стану багатий перський купець Ахмед-ібн-Арслан, якого супроводжували страшні чорношкірі раби-охоронці. Був знаний серед степовиків, бо неодноразв вів з ними торгівлю. Купував мало, але завжди давав добру ціну, через що перед ним не крили і не ховали ніякого товару. Все вивертали перед ним. Аби купив!

Поважно походжав Ахмед-ібн-Арслан поміж багаттями, кибитками і возами — у зеленому шовковому тюрбані з діамантом посередині, у блакитному халаті, розшитому срібними драконами, у червоних в золоту нитку виступцях з високо закрученими носаками, щоб не зачепитися і не спіткнутися. Поважно ходив, цупко придивлявся до всього, пестив фарбовану хною бороду, заплетену в довгі тонюсінькі кіски. Він і дав гарну ціну за хлопця.

Курсак аж розчулився. Погладив шорсткою рукою малого бранця по забрудненій у довгому поході голівці і сунув йому в руку шмат висушеного м’яса — хай востаннє поласує з Курсакових рук. Не злий був старий кочовик і до хлопця звик, що й сказати. Та життя лихе: щоб собі зробити добро, треба іншого скривдити. Так завжди було, тому по всіх краях і мечі кувалися, і коні для батирів випасалися. Не привіз би Курсак цього малого, довелося б йому продати до Шурханового гарему власну

красуню-онуку, щоб інших прогодувати, а то й самому податися в кабалу. Лихо панує у світі і керує всіма вчинками людськими!

Але зараз навіть радів Курсак із долі хлоп’яти, бо трапив той до багатого і знаного хазяїна, у якого ще ніколи не псувався двоногий товар, адже виснажений або хворий раб — то збиток…

Так зробився Божедар, сни Іллі Муромця, живим двоногим майном перського работорговця Ахмеда-ібн-Арслана.

Завели Божедара до великої кам’яної будівлі і увіпхали до глибокого мурованого підвалу, де високо під стелею було одне-єдине заґратоване віконце, крізь яке йшло свіже повітря і крізь яке вдень можна було тільки зрідка на мить побачити чиїсь ноги. Був у тому підвалі не сам-один, а почував себе покинутим і самотнім. Тут перебувало ще десятків зо два хлопчиків такого ж віку, як і він, і кілька дівчаток, які понуро тулилися на брудній і посіченій соломі. Усі вони розмовляли по-різному і незрозуміло для Божедара. А хто кого розумів, той до того тулився і про щось невесело оповідав. А Божедара ніхто не розумів, і він із їхньої мови не міг збагнути нічого. Тому ніби й потрапив у товариство, а опинився самотнім, що гнітило його ще дужче.

Дні минали за днями, одноманітні і сірі, як холодні стіни в’язниці. Дітлахів ніхто не чіпав. Двічі на день приносили їм харч — по половині тонкого коржа і чашці кислої колотухи. Добре, що в кутку стояли дві діжки з водою і можна було напитися. Та ось прийшов день, коли раптово грюкнули вхідні двері і до підвалу зійшов кам’яними сходами сам хазяїн рабів Ахмед-ібн-Арслан, а з ним двоє дивно одягнених чоловіків з вусами у тоненьку стрічку і куценькими борідками клинцем. На голові мали пласкі капелюхи млинцями, з яких стирчали вгору яскраві барвні пера, м’які, вузькі куртки із срібними ланцюгами на грудях. У кожного за широким шкіряним поясом, оздобленим металевими бляшками, стирчало по кинджалу, а при боці теліпалося по короткому мечу.

Джеркотіли до Ахмеда-ібн-Арслана на повний голос нечуваною мовою, якої у підвалі, певно, жоден із дітей не розумів, бо всі заклякли і притихли, а рабовласник відповідав їм такими ж незбагненними словами.

Потім заморські мужі неквапом походжали серед насторожених дітлахів. Дівчаток чужинці проминали, а біля кожного хлопчика зупинялися, уважно розглядали, про щось без упину джеркотіли між собою і деяким із них, у тому числі й Божедарові, прямо на лобі малювали крихким білим камінцем по хрестику. А потім зібрали до гурту тих, у кого на лобах біліли хрести, порахували і повели усіх нагору.

У дворі чекала готова в путь валка з кількох возів. В очі одразу впадав один довжелезний віз, з напнутими з боків і згори телячими шкурами, на великих колесах, та ще до чотирьох звиклих коліс було у ньому два посередині. До воза, що теж Божедаром уперше бачено, було впряжено одразу троє коней — в риску один за одним. На передньому коні верхи сидів одягнений у плетену з товстого мотуззя тилягу вояк із батогом у руці. Інші вози, невідомо чим вантажені, бо теж були дбайливо запнуті, мали по чотири колеса і одному коню в голоблях. А на чолі валки стояв невеличкий, ніби іграшковий, теремок на колесах із віконцями і дверцятами з обох боків.

Чужинці кинули Ахмедові-ібн-Арсланові тугий мішечок, що важко дзенькнув у його руках, і посідали до будиночка на колесах. А хлопчаків двоє похмурих довгобородих воїв загнали до великого воза, що виявився порожнім, і самі поверталися біля входу. Балка рушила…

Мандри були виснажливі. На небі — ані хмаринки, тільки несамовито пекуче сонце. До розіпрілого намету на колесах вдиралося змішане з сухою пилюкою гаряче повітря. Стояла така задуха, що аж мліло в очах. Хлопчики потерпали від спраги, раз у раз втирали солоний піт, що струмочками стікав із чола на очі. Не примітили, як і постирали з лобів схрещені білі смуги. Але вояки не звертали на них жодної уваги. Вони поскидали свої кольчуги, склали їх докупи й лишилися у потертих

залізяччям шкіряних куртках. А тоді посідали один напроти одного і почали кидати перед собою по два костяних кубики з чорними цятками. Іноді сварилися, передавали з руки у руку дрібні монети.

Божедар здогадувався, куди їх везуть, — до моря. Старий Курсак так-сяк розумівся на руській мові і розповідав хлопцеві, що їх мандри закінчаться біля моря, неозорої солоної води, яку не можна пити. Однак не міг собі уявити того моря. Тільки й відав про нього з веселої небилиці-небувалиці, яку серед інших колись розповідала йому на ніч мати. Наспівувала, заколисуючи:

Як гуляв Гуляйко сорок літ на печі,

Та й вигуляв Гуляйко до пічного стовпа.

Як забачив Гуляйко у цеберку воду:

"А чи не то, братики, синьо море?"

Тому, коли Божедар вперше побачив море, воно його вразило до краю. Воно наче здіймалося до неба і було таке ж синє і безмежне, мов небо, і здавалося незрозумілим, як воно не затопить усю землю. Здалеку море здавалося спокійним і чистим. Божедар бачив, як по ньому пливе, наче чорний жук-пливунець, човен з білими крильцями-вітрильцями, все вгору і вгору, ніби збирається виповзти по морю на саме небо. А коли валка докотилася до берега, хлопець побачив, що море не таке вже й спокійне. Воно котилося розлогими хвилями, зблизька — не синіми, а зеленими, билося у прозорих бризках і піні поміж просмолених бортів крутобоких кораблів, що погойдувалися і рипіли, з шорохом набігало на берег, здираючи з нього і несучи за собою різноколірні блискучі камінці.

Все це приголомшувало, не вкладалося у звичні уявлення. Все було нове і небачене, кожна річ ховала в собі таємницю.

Хлопчиків одразу ж повели хиткими східцями на великий корабель із окутим позеленілого міддю гострим тараном на носі й ніби з високою хатою з віконцями у рядок — на кормі. А там, посеред палуби, біля щогли темнів прямокутний отвір, куди й пустили по одному всіх малих бранців.

Було темно в трюмі, пахло сіллю і рибою. Не встигли хлопчики роздивитися, як моряки почали зносити сюди ж оперезані ремінням паки, натоптані мішки, важкі закупорені діжі, дбайливо укладати все це, лишаючи бранцям все менше і менше місця. А коли місця зовсім уже не ставало, моряки вкрили впритул укладений товар широкими плотами, що утворили раптом підлогу поверх завантаженого добра, і пересадили туди малюків. Одразу присунулася до них стеля, що трималася на товстих вигнутих колодах. На отвір грюкнула ляда, і зробилося темно, хоч в око стрель. Над головами взад-вперед тупотіли ноги, хтось суворо погукував, потім зарипіло, залопотіло і загриміло, зчинився галас, і корабель раптом почав хитатися з боку на бік. Хлопчики з незвички попадали, хапалися за непевну, зрадливу підлогу, що вислизала з-під ніг, а потім здогадалися — поповзли до бортів, щоб там сидіти, вхопившись за вигнуті колоди.

Корабель підняв велике біло вітрило з шитими по ньому трьома жовтими левами і, гойдаючись на хвилях, рушив у відкрите море до чужих берегів.

Розділ 4

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ ТА СОЛОВЕЙ-РОЗБІЙНИК

Шепіт трави і ледь чутний тремтливий шерех опалого листя роблять лісову тишу ще дзвінкішою. Кінь ступав м’яко, затоплюючи широкі копита у вогкий мох, вкритий прілим листям. Ілля їхав у сірому передсвітанковому тумані.

Дерева росли густо, їхні віти мало не спліталися над головою, і це було добре, бо такий ліс обіцяє тінь і прохолоду, коли підніметься сонце. Але зараз за буйно поростими вітами слід було пильнувати, і тому Ілля тримав напоготові свого довгого списа, яким відхиляв гілки, що заступали їм путь.

Невидиме павутиння нечутно лягало йому на обличчя, та вершник на це не зважав.

Ранок у лісі триває довго. Сонце вже геть викотиться над обрієм, вже золотом заллє маківки найвищих дерев, а хаща цупко тримає загуслі сутінки. Сонечку доводиться піднятися аж на частокіл верхівок дерев, щоб усе в лісі заграло, заіскрило, заструменіло в широких, тепло паруючих променях. Одразу ж терпко запахне грибами і дубовою корою.

Аж ось крізь плетиво гілок линуло променями сонце, і ліс враз змінив свій темний колір, став казково-барвистий. Виступили із сутінків не чорні, а пурпурові, як з густої кіноварі, клени. Тулилися до них зблідлі тендітні берізки. Жовтим сяючим вогнем горіли тополі. Ярилися червоно грона горобини. І все це на темно-зеленому тлі велетенських, як богатирський палісад, гостроверхих ялин. На щастя і на добру путь, бабине літо було ласкаве до мандрівника. Щодня росяними ранками можна було бачити, як милується сонечко у тисячах люстерок, що золотим мереживом дрібно іскрилися на павутинках. І щодня, коли сонце по-літньому ярилося високо в безхмарному небі, в лісі було тепло і лагідно, але вогкі ночі вже втрачали під ранок накопичене лісом за день тепло. Все рясніло на путі осінніми лісовими дарами — стояли стиглі, налиті, мало не порснуть соком, ожина, чорниця й калина. Траплялися густі кущі лісових горіхів, яблуньки з маленькими червоненькими і тугенькими плодами, а ще — дрібні грушки. Айстри і дурман ще виглядали серед віял папороття в пишному, повному квіті. Шкода, що більшість птахів, які гніздилися тут улітку, вже відлетіли. Раз у раз чув Ілля вгорі курликання журавлів і гелгіт диких гусей, що довгими ключами тяглися за обрій, до південного тепла.

Несподівано, коли виїхав на одну з численних галявин, трапив на здорованя-ведмедя. Хазяїн пущі був гладкий, а тому був розімлілий і добрий. Він стояв на задніх лапах під сосною і, кумедно вигинаючись з боку на бік, чухався об зашкарублу кору. Ось він ковзнув спиною по сосні, присів навпочіпки і роззявив ікласту пащу з червоним язиком, усмак позіхаючи.

Від несподіванки кінь почав стригти вухами, хропти, упиратися, не бажаючи йти. А ведмідь ніби навмисне взяв свою морду в обидві лапи, геть затуливши маленькі круглі оченята — мовляв, йдіть собі спокійно, бо я вас не бачу і не чую! Та й мені дайте спокій!

— Ах ти ж, вовча сить, трав’яний мішок! — незлобиво вимовляв Ілля коневі. — Ведмедя не бачив, чи що?

Його ця коротка зустріч не злякала, тільки потішила. А втім — дивна річ — після неї в ньому ширилося і набирало відчутної сили якесь неясне почуття бентежної тривоги, і воно тим більшало, чим далі Ілля віддалявся від поляни.

Мимоволі пригадався Чернігів, останній град, який вій недавно проминув, і застереження, почуті від тамтешніх бувальців. Не радили вони їхати Бринськими лісами, бо чимало вже хоробрих молодців туди в’їхало, та назад не виїхало: у темному борі стліли їхні білі кісточки. Ліпше податися в об’їзд, оминути ті кляті усім людом ліси кружними, хоч і далекими, але безпечними шляхами. Дивувався, розпитував Ілля, син Іванович:

— А що в тому лісі? Змій-Горинич поселився? Чи Баба-Яга весілля справляє?

Не випадало йому під самі паморозки рушати в далекий об’їзд, коли від Чернігова до стольного Києва прямим шляхом — як то кажуть — шапкою докинути.

— А ти не смійся! — радили йому. — Змій не змій, а таки справжнє звірило, хоч і в людській подобі.

— Хто ж такий?

— Голова лісового роду Соловей, людолов і людогубець.

— Чому ж — Соловей?

— А свист такий має. Переливчастий…

— Звідки ж знаєте, коли з лісу вороття нема?

— А ми іноді людей з його племені ловимо. Всі вони — на одну личину. А той розбишака до краю знавіснів — нікого в свої ліси не пускає…

— Що ж, — задумано сказав Ілля. — Не на гульбище до князя їду, а в дружину проситися. Чи ж лякатися мені якогось розбійника?

— Не губи себе, добрий молодче! Ми й камінь придорожній там поставили, з написом: "Прямо поїдеш — смерть знайдеш". А Соловей той камінь знайшов і людський череп на нього поклав.

Прямо поїхав Ілля і камінь той лиховісний бачив…

Він виїхав на галявину, впоперек якої перепинала йому путь величезна блакитна ялина. Була видерта із землі разом з могутнім плетивом жилавих корневищ, які досі тримали ще не спорошілий на вітру здоровезний кавал землі. Лише буря — та ще й неабияка! — спромоглася б звалити таку деревину. Або ж — сокира… Тільки-но майнула про це думка, як Ілля зауважив, що задерті віялом вгору корені

справді підрубані по усьому півколу, а зруби замазані масною землею і заліплені мохом. Значить — це пастка. Але не на звіра…

А далі все сталося в якусь невловиму мить: Ілля побачив свого ворога, його люті очі, почув, як дзенькнула тятива, заспівала стріла, націлена Іллі в груди, глухо вдарилась в щит. А на нього вже мчав на коні довготелесий здоровань, — очі горять, кудлате волосся звисає на плечі, зуби вишкірені. Ось зараз списом він прошиє Іллю! Куди ж тому подітися, зненацька заскоченому? Ні назад коня не повернути, ані вперед розігнати — для більшого удару.

Не рушив Ілля з місця, а коли нападник наблизився — спритно повернув коня так, щоб ворог проскочив не з правого боку, а проскочив з лівого. Тоді списом колоти ніяк, бо стане спис вершникові перед грудьми впоперек. Лишається його метнути. Ілля чекав. Коли свиснув ворожий спис, Ілля наставив на його льоту свій, древко ковзнуло по древку і шугнуло кудись поза спиною. Соловей похапцем вихопив меча, та не поспішав Ілля: кінь його стояв міцно, і вершник сидів на ньому незворушно. А коли ворог був уже поряд, Ілля раптом різко хитнувся в лівий бік, йому назустріч, і з усього маху вдарив його важким щитом по голові…

Розділ 5

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ У ВОЛОДИМИРА-КНЯЗЯ

Гарний стіл у князя Володимира Святославича. Їж аж не хочу, пий — аж не можу: на все є князівського достатку.

— Їжте смачно і пийте солодко, бояри з дружиною!

Стіл у князя — не на хмільні голови, не на обпивал та об’їдал. Княжий стіл — на бояр-радників, на заморських гостей і з новинами, на хоробрих богатирів і дружинників. Сюди кожен може прийти з вістю чи

новиною. Бо княжий стіл — радний стіл, де кожен на слово право має, аби про діло казав. Тому й усі новини лягають на стіл, а не тільки пиво-мед та хлібосольні наїдки.

От і зараз завели отроки до гридниці чоловіка-велетня, такого височезного, що аж у дверях, боком проходячи, зігнувся. Всі поглянули на нього з подивом, бо досі не чуваної і не баченої статури був чоловік. Як піднявся і встав би з ним поряд сам Добриня, був би йому по рамена, а княжі отроки, що привели його, виглядали зовсім підлітками, хоч хлопці вже зналися на зброї і бували в січах. Був той гість широкий у плечах, руки мав дужі, на ногах стояв міцно. У великих засмаглих долонях ніяково м’яв ведмежу шапку. Подивитись на такого — очі потішити.

Новоприбулий позирав на всіх спокійно, але в його очах затаїлася туга, і всі відчули: товаришувало з цією богатирською людиною неабияке лихо. Він стояв і мовчав — із русою скуйовдженою чуприною, сірими засумованими очима, з м’якими вусами, що збігали на ледь рудувату борідку. Стояв у простенькому селянському кожусі, полотняних сорочці та штанях, у саморобних шкіряних постолах. Але через плече був перекинутий лук, а при боці звисав довжелезний меч, іншому — на цілий зріст. Чоловік, хоч і просто одягнений, був, з усього видно, воїн. Але він стояв і мовчав, очікуючи, коли до нього озвуться. Був чемний — скромно чекав на звернення старших.

— Гей, єси добрий молодець! — нарешті порушив тишу князь Володимир, одверто милуючись мужнім велетом. Отакого б та у військо! — Ти скажи нам, добрий молодцю, як тебе звати, як величати?

— Ти єси стольний князь Володимир, — густим басом прогудів велет. — Я ж селянський син Ілля.

— А якого ти, Ілля, роду-племені? — ласкаво запитав князь. — Та проходь ближче, сідай, підкріпися з дороги.

— Муромлянин я, із села Карачарова, — відповів Ілля і сів на довгу лаву під стіною світлиці.

— Славно, Ілля! Нарікаю тебе — Ілля Карачаровець.

— Негодяще нарік, князю: нема нині села Карачарова, дикою пущею заростає його місце.

— А куди ж воно, молодче, поділося?

— Спалили село печеніги — вороги землі Руської. Нікого не лишили. Кого не забили, в полон повели.

Спохмурнів Володимир-князь. Очі його гнівом зблиснули.

— Печеніги… Наше горе і злощастя… Що ж, тоді нарікаю тебе Муромцем! Чи стоїть ще Муром, чи не спалений?

— Муром стоїть. Одне село спалили. Чорно горіло село, — із спокоєм, від якого, проте, хололо серце, промовляв він, — так чорно, що якби йшов сніг, він одразу лягав би чорним. Та печеніги взимку не набігають… Хочу я зустріти їх наступного літа і кожного літа їх з мечем зустрічати. Тому й прийшов до тебе, князю, до твоєї дружини проситися і вірою-правдою служити тобі.

— Що ж, далекий і нелегкий путь від Мурома до Києва, — сказав Володимир-князь. — І яку ж дорогу обрав ти, Муромцю, пряму чи кружну? Хочу знати, які шляхи обирають добрі молодці, ідучи до мене на службу, — мовив і підморгнув застольникам: мовляв, зараз побачимо, який він — на тіло великий, а чи не кривий на слово?

Ілля відповів статечно і коротко:

— Не знаю, як інші, а я із града Мурома і до Києва всенький путь пройшов прямо.

— І Бринські ліси не минув?

— І Бринські проїхав.

— Чи не плутаєш ти, не забувся?

— Слово моє до тебе пряме, як і дорога до тебе, — Ілля спохмурнів, бо відчув раптову зміну настрою у присутніх. А чому, не знав.

— Слово твоє, Ілейко, криве! — раптом мовив Володимир.

Очі у Іллі повужчали:

— Це чому, князю?

— А ось чому: у Бринських лісах прямий шлях заколоджено, деревами загіллячено, травою він поріс, бо сидить там Соловей-розбійник із усім своїм родом. Нікому не дає по своїх лісах ні пройти, ні проїхати — ні купецькій валці, ні збройній ватазі дружинників. Як же ти один пройшов? Чи, може, на чорного ворона або сірого вовка обернувся?

За столом дехто одверто усміхався, не ховав глузливого погляду: якщо володіння Солов’я проїхав, то чи не стоїть і досі село Карачарове, що під Муромом? А князь брехунів не милує…

Спалахнув Ілля, як маків цвіт, підвівся за столом на всенький зріст, звернувся до Володимира повним титлом, з докором:

— Ай же, князю Володимире стольно-Київський, адже Соловей-розбійник на твоєму дворі!

— Як це на моєму дворі? — перепитав князь.

— А так. Привіз я тобі розбійника живого…

— Привіз?! — аж зараз збагнув Володимир-князь і вразився.

— Привіз, — сказав Ілля. — На твоєму він дворі — на моєму коні, на сідлі у мішку перекинутий…

Аж ось внесли отроки здоровезний шкіряний, весь просмолений мішок, перетяли ремінні пута гострими ножами, і мішок розчахнувся. Випручався з нього дебелий чоловік, дикий і страшний на вигляд, а ще страшніший од того, що вся ліва частина обличчя була в кров розбита, пішла чорними синцями і струпами — сліди від страхітливої сили удару щитом…

Володимир схопився на ноги, ще не вірячи.

— Ти? Соловей?!

— Я, — відповів той, криво всміхаючись, єдиним оком дивився люто, спідлоба, нескорено.

Володимир сів задоволений.

— Ісполать тобі, Соловушко-розбійничок! Розкажи нам, не криючись, як же тебе вполював Ілля Муромець, як узяв тебе, злого лиходія?

Соловей скривився, процідив недбало:

— Перехитрив мене Ілля. Перехитрив… А з тобою, князю, не хочу я розмовляти, не бажаю тебе бачити.

— Заберіть його! — наказав Володимир.

І коли гридні із сокирами поволокли знаного з жахливих переказів людолова на плаху, князь ласкаво і весело мовив до богатиря:

— Гей, єси Ілля, син Іванович! Жалую тебе трьома красними місцями за моїм столом, як найстаршого віднині серед усіх богатирів. Перше місце — біля мене сідай! Друге місце — сідай напроти! Третє місце — де забажаєш, там і сідай! А ще жалую тебе добрим богатирським конем, лицарським панциром, усім збройним спорядженням і м’яким, під панцир, одягом!

Уклонився Ілля аж рукою до підлоги і подякував. Не за дарунки, для селюка нечувані, а за честь служити в князівській дружині.

Не сподобалося це ярлам і заморським боярам, не сподобалось. Хай би князь краще їх жалував! Не селюки ж, не орачі вони, а одної крові з морськими конунгами непереможних вікінгів! Але тамували невдоволення, бо знали: не зважає князь-отрок на старий звичай — не за довгий родовід, а за похвальне діло людину виділяє і тоді, як першого, величає, нічого не шкодуючи. Та й воєвода Добриня за ним в усьому руку тримає. Ось і зараз він мовив:

— Один Ілля у нас, а два діла привіз. Перше діло: слід фортечки-застави спорудити по всіх кордонних ріках — і по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. Щоб перетяти шляхи печенігам на землі наші. Друге діло: слід послати дружини шляхами прямими, щоб мечами обчухрали їх, від лиходіїв пообчистили.

Загули дружинники схвально:

— Правду Добриня каже, саму правду!

— Добро! — сказав і Володимир-князь.

Розділ 6

ПО ТОЙ БІК МОРЯ — ЦАРІВГРАД

Корабель, підставивши вітрила попутному вітерцеві, линув до чужих берегів, перевальцем долаючи розлогі хвилі. Вій то громадився на гребені, то м’яко западав униз, щоб знову піднятися і знову ковзнути.

Грюкнула ляда. В прямокутний отвір линуло сонячно світло. В отвір згори зазирали бородаті обличчя. Малі бранці, долаючи страх і непевність, один по одному полізли крутою драбиною з трюму на палубу.

Видовище, яке відкрилося перед ними, приголомшувало. Скрізь, куди не кинь оком, була вода і вода. Тільки море і небо, а більше нічого. Ніде не видно було й клаптя землі, ніби усю землю поглинула водна пустеля.

Хлопчики купчилися навколо товстої щогли, тулилися один до одного й озиралися, мов упіймані звірята. А їх оточили засмаглі аж до чорноти моряки, сміялися, тицяючи на них пальцями, і весело перемовлялися. Для моряків хлоп’ячий переляк був розвагою.

— Іди-но, хлопче, сюди, — раптом почув Божедар рідну мову і весь радісно стрепенувся. Ще б пак! Давно не чув руського слова і нараз почув його тут, серед безкрайого моря, на чужинському кораблі!

Він рвучко обернувся на голос і одразу похнюпився. Це був не русич. Це знову був чужинець. Високий, дужий, певний себе, ніби був на кораблі верховодою. Він стояв біля борту, спираючись ліктем на бильце. Всміхався до Божедара. Вітер куйовдив його довге і м’яке чорне волосся на непокритій голові. Мав чорні вуса і чорну борідку. І брови зрослися у нього над гачкуватим носом чорними луками. Але очі були несподівано сині, і ці очі позирали на Божедара доброзичливо й приязно.

— Нумо, йди до мене, — знову покликав.

Божедар піднявся і попростував до нього по хиткій палубі, змахуючи руками, щоб не впасти.

— Тримайся за линви, тоді не впадеш, — порадив чорнявий чоловік із синіми очима. А коли Божедар підійшов і міцно вхопися за мотузяну драбину з дерев’яними колодками впоперек, що вела від борту аж нагору, до бочки під самою верхівкою щогли, чужинець, усміхаючись, запитав: — Не бачив раніше моря?

— Не бачив, — чомусь пошепки відповів Божедар.

— То дивись, — ніби запрошуючи, повів чоловік рукою. Божедар глянув за борт, у зеленкувату безодню. Вода швидко линула вздовж корабля, кидаючи в обличчя солонкуваті бризки. Вона була світла і густішала на глибині. На поверхні гойдалися прозорі купольця, ніжно забарвлені, як квіти.

— Медузи, — пояснив чорнявий чоловік.

Аж раптом, неподалеку від борту, вистрибнула з води сіра, лискуча звірина. Вона була тупорила, із дзьобом як у качки, тільки великим. Від несподіванки Божедар сахнувся. Звірина стрімко пролетіла над водою і шубовснула на хвилю. Тільки бризки знялися.

— А це — дельфін, — сказав чоловік.

— Який страшний! — вихопилося у Божедара.

— Помиляєшся, хлопче, — щиро засміявся чорнявий. — Дельфіни — друзі моряків. Вони вказують кораблям безпечний шлях до берегів, а іноді навіть рятують потопаючих.

Він посерйознішав і вів далі:

— Ти замилувався медузами і злякався дельфінів. А тим часом медузи — отруйні. Якщо узяти красиву медузу в руку, вона так обпече шкіру, що кілька днів болітиме. Все на світі оманливе, і людина часом не знає, де добро і де зло, ворога бере за друга, а друг ввижається ворогом…

— А ти, дядько, хто? — наважився запитати Божедар. — Ти з наших, ти русич?

— Ні, я не русич. Я — ромей.

— Ромей? Хто це?

— Так у нас, у Візантії, називають підданих візантійського царя.

— Звідки ж ви знаєте по-руськи? — здивувався Божедар.

— Вивчив. І ще багато різних мов я знаю. А ти звідки родом?

— Із села Карачарова, — відповів Божедар.

— А де воно — оте Карачарове?

Нічого не міг сказати на це Божедар і кинув коротко:

— У лісі.

— Хто ж твій батько?

— Він дужий і могутній! — зблиснув очима хлопець. — Якби він знав, де я, він би соколом прилетів і всіх круків побив! Сильнішого від батька у селі нікого нема!

— Це добре, — мовив той. — Якщо твій батько сокіл, я зватиму тебе Соколиком. Згода?

Божедар аж порожевів. Нове назвисько йому сподобалося.

Після вечері кожному хлопчикові дали по ковдрі, щоб вночі куталися, і знову зачинили. Але темний трюм уже не лякав. Божедар закутався у ковдру і не міг заснути, бо весь час у пам’яті спливало бентежне запитання: "А де воно — оте Карачарове?" — "У лісі", — відповів хлопець.

А що міг відповісти? Не відав, де Карачарове. Не знав шляхів-доріг до цього. Плуталися в голові численні річки і озера, ліси, галявини, нескінченні степи, що віддаляли його від рідної домівки. А тепер ще — безкрає море. І здавалося Карачарове маленьким-премаленьким сільцем, що загубилося десь далеко-далеченько, аж скраєчку великої-превеликої землі. Згадалося, як наспівувала мама:

На дубі корова білку лаяла,

По синю по морю жорна пливуть.

По синю по морю дитяче горе пливе, важке, як жорна…

А на ранок знову була чисто вимита палуба з сонцем і бадьорим морським вітром, що пустотливо кидав в обличчя солоні бризки. І був на палубі чорнявий, зичливий до хлопчиків чоловік, до якого моряки шанобливо зверталися "аколіта"[1]. Він марнував свій час серед хлопчиків, встигав побалакати з кожним, і хлопці, відірвані від рідних домівок, від родинної ласки, тяглися до нього і позирали ревниво на того щасливчика, якому він приділяв свою увагу. Божедар не знав, про

що цей чоловік веде мову з іншими, але розмови, які виникали між ними, його бентежили. Особливо, якщо аколіта починав із запитання: "А це правда, що у вас на Русі?.." Скажімо, покличе до себе або сам підійде і раптово запитає:

— А це правда, що у вас на Русі вклоняються дерев’янкам?

Божедар аж німіє, не знаючи, що відповісти.

— Яким дерев’янкам? — нарешті соромливо запитує сам.

— Чув я, нібито у вас водиться таке: зрубають звичайне дерево, обтешуть його, вирізьблять страхітливу пику і вклоняються цій потворній колоді. Це правда?

— Так то ж не дерев’янки! — силкується пояснити Божедар. — То боги наші! Перун, Ярило, Сімаргл, Мокош, Мстибог…

— Які ж вони боги, коли роблені з дерева? Колода є колода.

— Вони могутні!

— У вас, в Карачарові, був такий бог?

— Був. Перун…

— Чому ж цей могутній бог не захистив нікого з поселян?

Божедар тільки розгублено кліпав очима.

А чорнявий провадив своєї:

— Отож-бо й воно. Марно дерев’янці вклонятися: чи ідолу, чи однодеревці, або просто діжці. Бог на небі один — Всевишній і Всемилостивий. Без його волі і волосина з голови не впаде. Він усе знає, все чує, все бачить. От ти вважаєш, що з тобою сталося лихо, а насправді сталося добро… Скоро сам переконаєшся!

Плуталося в голові у Божедара від тих розмов, не хотів думати про могутніх богів, як про дерев’яні колоди, а мимоволі думав.

Та настав ранок, коли бородатий моряк, що чатував у бочці на щоглі, нараз несамовито загорлав, вказуючи рукою вдалину:

— Терра!

І всі інші моряки почали збуджено і радісно кричати, вдивляючись в обрій: "Терра! Терра!". Невдовзі і хлопчики, що скупчилися на носі корабля, роздивилися, що там, куди вказували моряки, щось темніло ледь помітного смужкою.

Земля!

Весь день той неясний разок ширшав і більшав, а надвечір уже виразно громадився крутими скелястими берегами, вздовж яких линув на захід сонця корабель. Береги були незнайомі й тому цікаві, на них би дивитися й дивитися, але, як і завжди, хлопчиків на ніч зачинили в трюмі.

А наступного ранку ляда не відчинилася.

Як і першого дня морських мандрів, над головою взад-вперед швидко тупотіли ноги, щось бряжчало, гупало і лопотіло, чулися метушня й короткі вигуки. Потім щось загуркотіло вздовж бортів і шубовснуло у воду. Тоді на палубі стихло.

А ляду все не відчиняли, ніби на палубі геть забули про зголоднілих бранців. Минали години, і, хоч як весь час очікували на це хлопчики, ляда відкинулася зненацька.

— Швидше! Швидше! — заквапили їх згори.

Вони один за одним, вже призвичаєно спритно, вибиралися на палубу і завмирали перед ще ніколи не баченим видовищем.

Що впадало в око — це величезні золоті куполи з золотими хрестами на маківках, що ніби пливли у прозоро-блакитному небі і сліпучо виблискували на сонці. Золоті бані трималися на білих вежах, що теж аж сяяли чистою білизною. А нижче, серед зелених садів, біліли стіни велетенських палаців, напівзатулених сірими зубчастими мурами з безліччю важких чотирикутних веж.

— Хутко! Хутко! — квапили моряки і грубо штовхали хлопчиків у спини до трапа, що косо збігав до величенького човна, вкритого згори парусиною так само, як шестиколісний віз телячою запоною. І все ж, збігаючи на човен, хлопчики встигали побачити ще безліч кораблів, які своїми щоглами утворювали цілий ліс. Скрізь снували човни і лодії. Їх було стільки, ніби їхній корабель потрапив на морський ярмарок.

— Швидше! Швидше!

Хлопчиків одного за одним заганяли під парусину, і казкове місто зникало з очей. Але вже знали вони, що допливли до Царівграда ромеїв.

Під парусиною було так само задушно, як і під телячою запоною на возі. На кормі човна містилося ще дванадцятеро оголених до пояса веслярів — по двоє за кожним веслом — і кремезний чоловік, що стояв на весь зріст, затиснувши під пахвою довгий держак керма. Кермовий щось різко гукнув, і весла занурилися в воду. Човен рушив. Чоловік за

кермом раз у раз погукував, і вилискуючі від поту м’язисті тіла веслярів пружно відкидалися на спини.

Пливли довго і, коли причалили до непоказного дерев’яного помосту, побачили, що тут немає ані кораблів, ані людської юрби на березі. Біля причалу погойдувався тільки ще один човен. А на дошках причалу бив копитами гарячий огир, якого стримували на місці за вуздечку, оздоблену золотом, двоє воїнів. Кінь був укритий тонким килимом під високим сідлом. На килимі були вишиті чудернацькі звірі з лев’ячими тулубами, лебединими крилами і дзьобатими пташиними головами. Від сідла звисали срібні стремена.

Поблизу, окремо від усіх, стояв аколіта. Хлопчики спочатку навіть не впізнали його. Був їхній добродій у срібному шоломі з розкішними барвистими перами. Срібна стрілка зависала з шолома униз, закриваючи його гачкуватий ніс. На плечі був недбало накинутий чорний плащ. З-під плаща виглядала срібна луската кольчуга, перехоплена поясом з коротким прямим мечем. Був аколіта незворушний і неприступний, як фортеця. Очі його дивилися холодно і владно. Він щось коротко наказав своїм воякам, скочив на коня і, навіть не поглянувши у бік хлопчиків, помчав уздовж берега.

Воїни зібрали хлопчиків докупи, розмотали довгу линву, примусили шикуватися вздовж неї з обох боків драбинкою, а потім узятися правою чи лівою рукою — хто як стояв — за линву. А тоді й самі взялися за неї — спереду і ззаду, і уся ця жива вервечка рушила вперед.

В місто увійшли крізь низеньку браму з товстими воротьми, кутими навхрест грубезними смугами заліза. І знову місто вразило хлопчиків, бо виявилося зовсім не таким, яким вони побачили його з корабля. Вулички, котрими вони поспішали, були плутані, брудні, вузькі й смердючі. Зникли золоті бані, сади і палаци. Навіть небо було ледь видно, бо хатини купчилися поверхами, що виступами зависали один над одним і вгорі ледь не притулялися дахами.

Воїни ступали широко, і хлоп’ята мусили мало не бігти. Куди? Про те вони нічого не відали. Хоч доля кожного з них була вже вирішена…

Розділ 7

ПЕРШІ ДНІ

Малих бранців не лишили в Константинополі. Вузенькими плутаними вуличками околиць, що кривуляли попід довжелезною — від затоки Золотий Ріг і аж до Мармурового моря — мурованою стіною імператора Феодосія, їх вивели за місто. Там вже чекали їх смирні, витривалі віслюки. І знову вервечкою, але вже без линви, невеличкий загін бранців посунув у вкриті лісом гори протоптаною кам’янистою стежиною, що в’юнилася й щулилася поміж скелястого громаддя, а ще іноді моторошно зависала над глибокими і вузькими урвищами.

Подорож закінчилася надвечір, коли спустилися з кам’яних круч у маленьку вузьку улоговину, де стояла самітня садиба з великим двором. Зовні вона виглядала покинутою. Виноградники були занедбані — лозини в’юнилися в густій траві і, прагнучи сонця, хапалися зелено-прозорими вусиками за пагінці кущів. Оливкові дерева теж давно бідували без хазяйського ока. Земля навколо них була некопана і неполивана. Сама будівля мала вигляд не вельми втішний. Мармурові плити, що вели від хвіртки до вхідних колон, химерно потріскалися, ніби витолочені були кінськими копитами, а діло довершила трава, яка підняла на своїх пружних зелених чубах уламки.

Хтозна, які були в цієї будівлі стіни, бо вже сутеніло і не можна було роздивитися, до того ж їх рясно закривав дикий виноград. Однак, як виявилося, всередині було чисто й охайно.

Хлопців завели до великої зали, уся підлога якої була вистелена м’яким запашним сіном, дали по кухлю молока і кусню хліба із білим солоним сиром — бринзою та й лишили спати. А на ранок почалося…

На ранок забрали все сіно і геть-чисто вимели мармурову підлогу. Лишився лише голий камінь — підлога і стіни, — хоч і гарний на вид, але камінь. Тоді дали їсти, але на двох бранців порцій не вистачило. Двоє голодних поскаржилися на це дужому наглядачеві, але той тільки всміхався і рухами показував, що їжу слід у когось забрати силоміць. Але того ранку обійшлося без бійки. Двоє голодних мовчки спостерігали, як інші наминають рибу, боби, капусту, приправлену оливковим маслом. Ніхто з ними не поділився.

Бійка зчинилася у полудень, коли принесли обід — гарячу юшку з баранячим м’ясом — і знову не на всіх. За юшку билися, мали її як нагороду за синці і гулі, але в бійці кілька мисок перекинулися, і вже семеро лишилося із самими гулями та синцями. Наглядач поблажливо всміхався.

По обіді хлопці, котрі порозумілися між собою, про щось перешіптувалися, позираючи спідлоба на всіх інших.

Надвечір принесли хліб, сир і воду, що спровокувало нову бійку. Але цього разу билися товариствами, отими, що вдень змовлялися. Знову бракувало двох порцій, але голодним лишився один Божедар. У товариствах їли всі, навіть той другий, на кого теж не вистачало вечері.

Наглядач поблажливо всміхався. Він дружньо поклав руку Божедарові на голову і приязно мовив:

— Війна усіх проти всіх. — А потім ще підморгнув і додав: — Закон суровий, але це закон.

З усього мовленого Божедар второпав, що він повівся, як дурень, бо не відвоював свого харчу, а вдруге не принесуть.

Але того дня сталася ще одна бійка. На ніч принесли солом’яні мати, яких бракувало вже на трьох; отже, троє мали спати на твердому

холодному камені. На жовті мати пролилася кров з носів і роз’юшених губ. Синців і гуль побільшало. В один день оселилися між хлопцями підозра, злоба і лють, жорстокість і байдужість до чужої біди. Ваги набрали не слова, а безжальні стусани.

Без матраців лишилося троє, спав на мармурі один Божедар.

Наглядач поблажливо усміхався. А коли йшов, лишаючи хлопчиків на ніч самих, озирнувся од дверей, знизав плечима: мовляв, нічого тут не вдієш, і, ніби виправдовуючись, проджеркотів:

— Кожен мусить подбати про себе. Людина людині — вовк!..

Вранці, як і минулого дня, знову були хліб, риба, боби, капуста. У Божедара від мармурового ложа ломило тіло. Був вій украй голодний і тільки й чекав тієї миті, коли наглядач вкотить до зали візок з паруючими мідними мисками. І коли той увійшов, штовхаючи поперед себе візок, хлопець стрілою кинувся до нього і ще на порозі вхопив з візка верхню миску, радіючи своїй удачі.

Він спокійно поставив їжу у кутку на підлогу, збираючись там зручніше вмоститися, коли двоє чорноволосих, темношкірих хлопців несподівано схопили його за руки, вивертаючи їх за спину, а третій спритно схопив Божедарів харч.

Божедар сіпнувся, закричав, але тримали його міцно. 1 тільки коли миска опинилася у чужому гурті, руки відпустили. Божедар одразу ж ляснув одного з грабіжників по пиці, але другий вдарив його ногою в живіт, від болю хлопець аж зігнувся…

А біля візка гриміла бійка. Юне воїнство тягало одне одного за чуби, дряпалося й кусалося, молотило по головах порожніми мисками. Наглядач з непідробною цікавістю слідкував за перебігом битви біля

харчового візка і поблажливо всміхався. Його спокійне обличчя ніби приязно промовляло:

— Ой добре, хлопці! Ой добре! Ану дай ще! Ану вліпи! Не жалій, бо тебе не жаліють! Оце добрячий стусан! Молодця!..

Божедар сидів у своєму кутку, розкуйовджений, з роз’юшеним носом, з синцем під оком, в роздертій сорочці. А його очі, сухі і дикі, слідкували за мандрами поцупленої миски. Ватаг товариства, до якого примандрував Божедарів сніданок, помітивши злий хлопців погляд, почав, хизуючись, їсти, прицмокуючи, облизуючись, голосно сьорбаючи.

"Ще й знущається!" — майнуло блискавкою в Божедаровій голові. Він і незчувся, як опинився біля ватага, як вибив ногою миску просто йому в обличчя, потім — у другого, третього… А потім — задзвеніло в голові від нещадного стусана, його повалили й почали душити, в очах пішли червоні кола…

Наглядач уже не усміхався.

Він хутко зняв з себе широкий пояс і почав нещадно шмагати хлопців. Пояс свистів, як батіг, лунко ляскав на плечах і спинах, аж репалися благенькі сорочки, а на тілі вмить виступали червоні смуги. Карав обдумано, діловито, і рятунку від нього не було. Тільки Божедара його пояс жодного разу не зачепив. І тоді всі зрозуміли, що битися можна, але… й не забувати, хто вони. А вони — раби, двоногий товар, а псувати товар скрізь забороняють…

В обід Божедара ніхто не зачепив, і він нарешті висьорбав свою юшку. Здобуття їжі почало відігравати в його житті найголовнішу роль, перетворюючи маленьку людину в здичавіле звірятко. Широкий світ відкривався перед Божедаром. Та здавався той світ йому велетенським невільничим ринком: у степу, на морі, в горах — скрізь хлопець був

рабом, невільником, товаром, який могли продати, обміняти, подарувати…

Цієї ночі Божедар спав уже не на голому мармурі…

Наступного дня хлопців поділили на групи, по десять чоловік у кожній, і кожну таку групу очолив декарх-десятник, що днював і почував зі своєю десяткою, навчаючи її грецької та латинської мови, бо Візантійська імперія була держава двомовна.

Аби привчити учнів до ретельності й кмітливості, кожен декарх мав канчука, який не лишався без діла. За такою системою навчання справа посувалася хутко, за три місяці хлопці вже розумілися з ромеями та між собою, і мовники-декархи покинули садибу, передавши хлопчаків гімнастам, фехтувальникам і кіннотникам.

Розділ 8

ШКОЛА ДЛЯ БРАНЦІВ

— Меч — моя рука, мій брат і мій батько, — хрипко сказав навчатель ратної справи, найманець з далекої Британіки Норман Квіклій, схрестивши перед грудьми два дерев’яних тренувальних мечі. — Ви слухайте мене, хлопці, уважно слухайте і запам’ятовуйте усе, що казатиму і що показуватиму. Слухайте, хлопці, старого вояка, якщо хочете носити на плечах своїх качани стільки ж років, скільки носить свій качан Норман Квіклій!

Довге волосся його розкуйовджене. Тіло пошрамоване. Навскоси через лоб, закриваючи ліве вибите око, засмагле обличчя перетинає чорна стрічка. У правому вусі — золота сережка-сонечко. Сам Норман Квіклій оголений до пояса, статурний, жилавий і м’язистий, з опуклими міцними грудьми і животом, ніби запанцерованим під шкірою широкими пласкими камінцями. Груди його поросли плутаним рудуватим волоссям

кілечками. Оголився Норман Квіклій, щоб показати учням найвразливіші на людському тілі для меча і для ножа місця.

— Слухайте і запам’ятовуйте: ніколи не полишайте меча! — хрипів він і свердлив учнів своїм єдиним сірим оком. — Кинь їжу, а меча збережи! Та що там казати: штани загуби, а меча збережи!

Божедар слухав і запам’ятовував, бо всім своїм єством відчував, що грубий вояк щиро клопочеться про їхню невідому майбутню долю і вже зараз кожного учня намагається вберегти від підступних ударів.

— Хто знає, якої миті тобі знадобиться меч? Мені ось довелося ним махати за найнесподіваніших обставин…

Норман Квіклій встромив у пісок манежу обидва мечі і обіперся на них, як на костури.

— Ми рубалися мечами, коли цезар Іоан Цимісхій водив нас під Доростол на русів, — продовжував він по хвилі мовчання. — Страшне було діло — тисячі сміливців полягли, їхніх і наших. Тільки меч був людині янголом-захисником від неминучої погибелі. Адже яка доля чекає хороброго — перемога або смерть у першому ряду! Нудно і нікчемно живе той, хто не зранений у битвах. Людина мусить володіти мечем, вміти нападати, вміти захищатися. І так живуть люди на всіх землях…

Він висмикнув один меч і, спритно перекидаючи його з руки в руку, зробив кілька класичних вправ.

— Ми рубалися в пустелі з арабами. Там я бачив вмираючих людей на піщаній рівнині серед рідких сухих кущів. Там не буває роси і не спадають дощі. Тільки на мечах виступала кривава роса і дощ падав із смертельних стріл.

Найманець-брит дикувато зиркав одним оком, ніздрі у нього тремтіли, як у вовка, що почув кров.

— Отак, хлопці! Слухайте і запам’ятовуйте! Мене слухайте — Нормана Квіклія: гарно володійте мечем, але й стережіться його! Ніколи не лінуйтеся гострити: тоді рани, заподіяні ним, не принесуть прибутку лікарям. Ви ж іще хто? Не вовки — вовченята! А надійде час, коли станете справжніми хоробрими воїнами…

Вечорами Божедар думав про своє життя. Що з ним буде, яке його майбутнє? І що то за час, про який говорив учитель? І що воно, власне, становить — оте мірило теперішнього, минулого чи майбутнього — час? Для кого він плине? Для людини? Чи для землі? Але земля сама веде лік дощовими осінями, білими зимами, квітучими веснами і плодоносними літами. Осінь, зима, весна, літо — ніколи не міняється їхній віковічний перебіг. А що становить час для людини? Одні кажуть: "Рік — як день". Інші: "День — як рік". Звідки ж ця протилежна відмінність, як між крижаною водою і пекучим вогнем?

Коли дні не схожі один на одного, коли кожен з них несе щось нове, відмінне, якусь несподіванку, якусь пам’ятливу подію, тоді вони тримають тебе в постійній напрузі, вимагають блискавичних рішень і швидких вчинків. Тоді дні спалахують, як іскри під кресалом, миготять один за одним і вмить згасають, аж здається, що не встигаєш нічого зробити, що необхідна справа тобі не під силу. Та коли ти сильний — зціпиш зуби і збереш в кулак всю свою енергію і наснагу, хоч вони й замішані часом тугою і гамованим розпачем. А коли на мить озирнешся — час раптом видовжиться в подіях, аж людині самій не віриться, що все це сталося лише за один рік, а не за ціле життя. Окремі значимі дні тоді ділять той довгий рік на короткі дні-роки, і людина мудрішає на стільки, скільки встигне зробити, а її шалені дні-роки сяють у споминах, як вогні на фарватері…

Його, Божедарів, останній рік був також насичений до краю, і незвичайні дні, як роки, один по одному карбувалися в пам’яті. Хлопців

навчали володіти мечем і списом, прицільно, навіть у темряві, кидати ножа, навчали боротьби і верхової їзди. Коли випав сніг, почали вчити рахувати, читати і писати. І мимоволі виникало лихе у своїй невідомості запитання, яке, ясна річ, ніхто не наважувався промовити: для чого?

Зрідка приїздив аколіта, якого насправді називали Никифор Тавр. Кожен його приїзд був лихом для вчителів і святом для учнів: Никифор Тавр був завжди невдоволений успіхами учнів, але звинувачував за те учителів. Все, що казав Никифор Тавр, запам’ятовувалось хлопцям, як жорстокий жарт. Усі учні учили біблію, і коли один із богословів поскаржився аколіті, що деякі учні не вірять в християнського бога, Никифор Тавр прорік: "Не віруют в бога? Ну, то й що? Бог із ними!" А коли один з вихованців випадково потрапив під копита коня й загинув, аколіта тільки жорстко всміхнувся: "Потрапив під коня? Та це ж добре: є гарантія, що вже не буде під колісницею".

Однак поводився справедливо, по-жорстокому справедливо, хоч це серед загальної жорстокості не помічалося. Був у тій гірській школі кухар Феофіл, добрий кухар, але недобрий чоловік. Вій зневажав учнів і кожен кусень, що вони з’їдали, ладен був видерти у них з рота.

— Ромеї їдять раз на день, — сичав він. — Сухий корж з рибою і бобами — ото й увесь харч! А ці варвари-покидьки обжираються тричі на день! А щоб ви юшкою захлинулися! А щоб ви кісткою подавилися! Щоб наш хліб став у вас впоперек горлянки!..

Хлопці поспішно ковтали їжу під ці прокльони і від поспіху справді мало не давилися. Та ось Феофіл знайшов нову формулу для виявлення своєї зловтіхи, яка дуже припала йому до душі.

— Їжте, їжте, ненажери, — сказав він, а губи його кривила глузлива посмішка. — Свиней теж годують на убій...

В один із своїх приїздів Никифор Тавр дізнався про це і покликав кухаря до себе, коли сам стояв у гурті учнів.

— Феофіле, — сказав він при всіх, — прочув я, що ти багато балакаєш. Ти маєш рацію: свиней годують на убій. А ти — людина. Отже, я обіцяю, що тебе не спіткає свиняча доля: житимеш довго, як людина…

І він звільнив Феофіла від його обов’язків. Це було найстрашніше покарання. Коли в ромейській імперії людина позбувалася роботи, вона позбувалася і свого казенного житла, і платні, і усіх засобів до існування: хіба ж візьме хтось на роботу людину, яка не впоралась на державній службі?

Власне, назвавши Феофіла людиною, Никифор Тавр прирік його разом із сім’єю на жалюгідне тваринне життя: старцювати, харчуватися недоїдками та гнилизною, якщо його не влаштовує голодна смерть…

Наступник Феофіла, глухонімий кухар, годував смачно і вдосталь.

А хлопці добре засвоїли ще один урок: тримай язик за зубами, не розпатякуй без діла.

Іноді Никифор Тавр ніби скидав свій пишний одяг і робився колишнім аколітою, яким його знали на кораблі. У такі дні він забирав із собою учнів, вів на гору, звідки відкривалася далина аж до Мармурового моря, Золотого Рогу і Босфору, де величезним громаддям темнів Царівград. Аколіта сідав на камінь, учні купчилися навколо нього, і він розповідав про місто василевса, імператора, царя-автократора.

— Колись, ще у сиву давнину, аж тоді, коли Афінська морська держава воювала з аристократами Спарти, грецькі моряки з міста Мегари заснували тут, подалі од війни, місто. Їхнього ватага називали Візантом, от за його ім’ям і місто дістало назву Візантій. Тут оселилися купці і рибалки, ремісники і винороби. Та ось шістсот з лишком років

тому імператор Константин оголосив Візантій столицею і нарік її Новим Римом, а люди — Константинополем, усю ж державу назвали Візантією. Нині це найбільше місто в усьому світі. Тут найбільший у світі божий храм святої Софії, найбільший іподром, що вміщує усіх дорослих городян, найбільші водосховища на випадок облоги. Під велетенським склепінням одного з них можна плавати на невеличкому гребному судні. Навколо міста височать наймогутніші у світі муровані стіни, які стережуть чотири сотні кам’яних веж. А ще у Царівграді — найбільший у світі царський палац, котрий так і зветься — Великий…

Далі розповідь Никифора Тавра бриніла, як казка:

— В головному залі палацу, коли приїздять посланці заморських володарів, розкладають коштовності царської скарбниці, які так сяють, що не можна на них дивитися, бо очі сліпнуть і течуть з них сльози. А в глибині зали височить золотий трон імператора, перед сходинками якого лежать два леви, теж роблені із золота. А за тропом — золоте дерево із срібними листочками. На вітах сидять барвисті птахи із золота та емалі. Ви, хлопці, в житті не бачили і, певно, ніколи не побачите стільки золота! Коли ж заморські гості входять до зали, птахи на золотому дереві змахують крильцями і співають срібними, як дзвіночки, голосами, золоті леви піднімаються, зблискують смарагдовими очима і грізно рикають, а трон з імператором піднімається в повітря. Коли ж опускається і стає на місце, імператор сидить на ньому вже в іншому золотому вбранні, ще багатшому, розкішнішому і коштовнішому, ніж був на ньому до цього. Заморські гості падають ниць і бояться звести голови…

Закінчував аколіта завжди однаково:

— Порівняно з державою ромеїв, усі інші країни — збіговисько темних неуків. Порятунок для них один — покора Візантії, бо вона найбагатша, найбільша і наймогутніша держава. Вона усьому світові несе благо освіти і порядку. Кожен, хто вірою і правдою слугує імператорові, щасливий, бо має від щедрот божественного василевса

золото, коня і зброю, гарний дім з дужими рабами і коштовний одяг. І простий ромейський люд схиляється перед слугою самодержця…

А днями учні знову побачили Царівград зблизька, не весь, а тільки куточок біля Андріанопольських воріт. Тут, одразу ж за стіною, містився багатий монастир воєводи небесного воїнства, грізних меченосних янголів, святого Михаїла. Дітей провели сюди непомітно, у вечірніх сутінках. Це нікого не здивувало. Підлітки вже звикли до того, що їх ховають від сторонніх очей. Посеред монастиря височіла найдавніша серед константинопольських храмів церква Хора. Вона стояла тут ще тоді, коли місто звалося Візантієм.

Вранці учнів у білих сорочках до п’ят і з тонкими свічечками в руках привели до церкви на обряд хрещення. Врочисто співав незримий хор, промені свічок купалися в ладані, що курився з кадильниць. Співав хор тонкими дитячими голосами, який час од часу глушив густим басом кремезний чоловік у золотому довгополому одязі.

Того дня до церкви Хора зайшов хлопець з варварським ім’ям — Божедар, а вийшов з християнським — Феодор. На білій сорочці його теліпався маленький мідний хрестик, а під сорочицею — непоказний камінець, який колись одягла йому на шию мати і який хлопець ніколи не знімав.

Мати… Він силкувався її згадати, уявити і в той же час боявся, бо обличчя мамине чомусь уже не годен був уявити… Чому це так?.. Чому у пам’яті лишилося тільки її мертве, зарубане тіло?..

…Імперський вояк-найманець хрипко втовкмачував:

— Зникнуть списи, булави й сокири, а меч не переведеться, хлопці, ні! Колись ви ще згадаєте мене, старого брита Нормана Квіклія, і все, що мною мовлено!

Різній премудрості навчають хлопчаків у школі в горах, далеко від очей людських, таємно і приховано.

Але для чого?

В добробуті живуть хлопці, не як бранці, набираються сили, міцніють розумом, мужніють серцем, не торкані без провини, як діти вельмож.

Але чому?

Розділ 9

ЗМОВА

Київ літа 981 року.

Суворі середньовічні декорації: піч, зорі, стіна Старокиївської гори. Ліворуч — Дитинка. Праворуч — Хоревиця. А між ними — вдалині — Щекавиця світиться нічними вогнями. Там, лишивши малу залогу в князівському огороді, отаборилися варяги. Біля гарячого багаття точаться розмови, теж гарячі і небезпечні, як вогонь.

— Скажу я вам, воїни, обдурив нас конунг Вольдемар. Де це бачено, щоб за зроблене нами — і така невдячність? Хіба так раніше бувало? Хто скаже? Ходимо за ним, як бідні слуги, за харч та мізерну платню… Тьху!..

— Так, так! Це правда! Мусив нам князь дати села і міста на володарювання, як по всьому світу ведеться…

— Ми люди вільні, світу бачили і знаємо, як нас інші королі цінують і шанують. Чи всі чули про вікінга Роллу, сина ярла Ронгвальда?

— Кажи, кажи нам! Кажи, о ти, котрий знає про славного і непереможного Роллу, сина Ронгвальда!

— Добре, розповім, а ви слухайте і, слухаючи, думайте про несправедливого конунга Вольдемара. Трапилося: засварився Ролла з конунгом Харальдом Гарфагером і змушений був покинути рідні місця. Повів Ролла свій флот і своїх вікінгів на здобуття нових земель, де б вони самі собі були панами. Нікого не боялися хоробрі воїни, не злякалися й могутнього короля франків Шарля і вдерлися в його державу. Пливли вздовж ріки Сени, все піддаючи вогню і мечу, окрім золота і коштовностей, яких набрали так багато, що несила було з собою везти. Тоді склали все здобуте у місті Руані і попливли далі, лише з мечами і списами. Та ось зустріло їх військо франків. І був серед франків колишній вікінг, морський конунг Гастінг, який; пішов на службу до короля і став за це графом Шартрським. Чуєте, що мав за службу? Багате і родюче графство!

— Чуємо, чуємо! Кажи далі, ти добре кажеш.

— Отож доручили франки Гастінгові повести переговори з Роллою, щоб і його взяти на службу до короля. Під’їхав граф Шартрський до табору норманнів-вікінгів і загукав: "Гей, хоробрі воїни! Як звуть вашого сеньйора?" — "У нас нема сеньйора", — відповіли люди Півночі. "Тоді скажіть, чому ви прийшли в цю країну і чого бажаєте?" — "Хочемо повоювати собі землю і людей. А ти хто, ти, що так добре промовляєш по-нашому?" — "Чи ви чули про славного морського конунга Гастінга, який об’їздив на своїх кораблях усі моря і теж воював у цьому королівстві?" — "Звичайно, чули. Гастінг почав добре, а закінчив погано. Спочатку переміг, а потім пішов слугувати до переможеного". — "А чи не хочете й ви піддатися королеві Шарлю: за вашу службу і відданість він нагородить всіх королівським достатком, лицарським званням і васальними володіннями?" — "Анітрохи, анітрохи! Ми не хочемо коритися нікому! А що повоюємо, все буде наше. Йди геть! Можеш переказати це королю".

— Слухайте далі. Старий морський конунг франкський граф Шартрський згадав закони предків і, коли переказав усе сказане королю Шарлю, покинув військо і своє графство, пішов і зник невідомо де. А Ролла з норманнами розгромив королівське військо, а тоді почав брати міста, фортеці і лицарські замки — аж до Парижа. І змушений був король Шарль віддати у володіння норманнів все узбережжя, що вони повоювали, і дістала та країна назву Нормандія, а Ролла — ім’я Ру і титул герцога Нормандського. А уклали цю угоду, братці, в містечку Сен-Клері, на ріці Епті, і сталася там весела і смішна пригода. В призначений час підійшов Ролла до короля, поклав обидві свої руки в його руки і, стоячи рівно, мовив звичайні слова: "Віднині я ваша людина і клянуся вірно охороняти ваше життя, ваше тіло і вашу королівську честь". — "Пристойно людині, що отримує такі багаті володіння, — сказали франкські барони, — схилитися перед їхньою королівською величністю на коліна і поцілувати чобіт короля". — "Ніколи! — гордо відповів Ролла. — Ніколи і ні перед ким не схилю коліна і нікому не цілуватиму чобіт!" Отак було, братці, але слухайте, що далі сталося.

— Слухаємо, слухаємо! Ніхто не спить, всі слухають.

— Барони наполягали на виконанні того стародавнього франкського звичаю, Ролла затявся, а король чекав. Тоді Ролла вирішив провчити франків та їхнього короля. "Ваша величність, — сказав він, — ваш чобіт ми поцілуємо всі, скільки нас тут норманнів є, від простого вікінга і до мене. Гей, Олафе, — гукнув він одному з вікінгів, — поцілуй чобіт короля". Олаф підійшов, нахилився, не згинаючи колін, узяв за носок королівський чобіт і розігнувся, щоб поцілувати його стоячи. Ха-ха-ха! Він підняв його так високо, що чобіт лишився у нього в руці!..

— Ха-ха-ха! Славно придумав Ролла, син Ронгвальда!

— Отак, братці… А ми тут сидимо на горі, зачинені, як барани в кошарі. Чи не поробитися нам вовками?

— Ночі темні, на Старокиївській горі наші люди... Хай буде тут друга Нормандія!

— Ми прийдемо і скажемо Вольдемарові: "Чому ти робиш нам зло? Чому не бачимо від тебе ні подяки, ні справедливості? Ти досяг всього, чого хотів, а ми не маємо нічого, за чим йшли. Щоденно ми в тяжких ратних трудах, а нічого не маємо за труди свої. Чому робиш так з нами? Отож повалимо тебе — ми такі ж лицарі, як і ти, у нас таке ж тіло, такий же ріст і в кожного така ж голова для корони, як і в тебе. Поділи між нами міста і села, щоб була у нас домівка, дичина і риба, ліси, луки і води були в нашій руці". Отак скажемо йому, а тоді послухаємо, що він відповість.

— Але ж у нього теж військо...

— Х-ха, військо...

І вже піднімається над багаттям разом з легкими іскрами голос скальда, що проказує сагу про славну загибель хороброго конунга Еріка, сина Гаральда, щоб запалити і надихнути воїнів, щоб їх не лякала смерть на раті, бо це — честь. Біля нічних вогнів точаться розмови, гарячі і небезпечні, як вогонь.

А вранці вірні люди ті розмови переказують князю Володимиру. І коли норманські варяги прийшли на княжий двір, він зустрів їх спокійно, бо знав, з чим вони прийшли.

Воїни товпилися на князівському дворищі у бойовому спорядженні, тримали перед грудьми щити і били по них мечами так, що погрозливий залізний брязкіт чули аж на Подолі.

Вони кричали, вимагали, грозилися, готові стати пліч-о-пліч до брані.

Вийшов перед ними на красне крильце князь Володимир, і вщух залізний брязкіт. А князь запитав:

— З чим прийшли? Чого хочете?

Тоді виштовхався наперед увесь закутий в панцер воїн, а хто саме, не знати, бо одягнув він шолом, подібний на перекинутий глек, що вкривав усе обличчя до підборіддя. Тільки крізь дві вузькі щілини пекли князя люті очі. І князь впізнав ці безжальні, з холодним блиском очі ярла Інгоульфа.

— Конунг Вольдемар! — мовив цей вояк-панцерник. — Чи відомі тобі закони війни?

— Відомі, — відповів молодий князь, а все у ньому дрібно-дрібно тремтіло — від безсилля, від розпачу, від залежності од цих північних волоцюг. Стояв перед ними сам-один, без варти, без теремних отроків, бо так порадив Добриня. "Більше людей — більше будуть дратуватися, — сказав він. — Іди один і… обіцяй".

— Якщо вони тобі відомі, то скажи нам, а ми послухаємо: де наші землі? Де люди на тих землях, які били б нам дичину і ловили рибу? Живі воїни приходять з війни багатіями. Ми живі, і ми бідні. Назви, Вольдемаре, хоча б одне місто, яке б ти віддав нам на три дні і три ночі за правом війни! Ти невдячний і жадібний, Вольдемаре! Ми повоювали тобі ціле царство, а ти нам не дав нічого. Чому, князю?

— Я знаю закони війни, — відповів князь, — але я прийшов не до ворожої країни, а до своєї вітчизни. Не на чужий, а на батьків стіл сів. Чиї ж землі ділити? Чиїх людей на них примучувати? Чиї ж міста віддавали вони на грабунок і нищення? Адже ви маєте все, що вам обіцяно.

Забрязкотіли знову мечі, але запанцерований воїн підняв руку. Голос його набрав стільки ж заліза, скільки було напаковано на ньому:

— Подивися, князю, ось твій стольний град. Город наш. Ми взяли його, і ми тут. То ми хочемо брати окуп на всьому народі — по дві гривни з кожної людини, і з малої, і старої.

— Але де взяти гривни?

— Ми знаємо, де і як взяти. Ми візьмемо по дві гривни з кожної голови, інакше плечі позбудуться цієї прикраси. Ми так вирішили, і ми так зробимо: мечі наші не заіржавіли і добре нагострені.

— А якщо я сам зроблю окуп за всіх?

— Це нас не обходить: аби окуп.

— Щоб зібрати гроші, мені потрібен час.

— Скільки просиш?

— Два місяці.

— Досить одного, інакше ми зберемо їх за день.

— Добре, хай буде місяць…

Варяги пішли з дворища, а князь стояв білий як полотно. Він дивився розширеними очима на Київ і бачив його у вирі вогню. Вогонь гуде на вузьких вуличках, а Старокиївська гора, мов голова спричиненого, в буйних, розкуйовджених вогняних пасмах, які опадуть на схили-скроні попелястою сивиною. Реве худоба, падають в розжарений вир обпалені птахи, люди тікають з міста, несучи найдорожче, найцінніше. А їх

переймають чужі, безжальні вої, хапають закутими в залізо руками все, що трапиться на око, видирають з рук городян їхній останній скарб. А князь, котрий мусив би їх боронити, як милостиню, просить місяць строку, вимолює право самому пограбувати свій люд, щоб, принаймні, обійшлося без убивств і пожежі…

Немов з туману долинув голос дядька Добрині:

— Не гривни, військо збирай!..

І коли за місяць знову прийшли по окуп варяги зі свого стану на Щекавиці, їх чекала зачинена брама, а на стінах — збройні кияни на чолі з князем. А за палісадами Ольжиного терема на горі Хоревій стояв з князівською дружиною воєвода Добриня. А за грубезною, непобивною кладкою на горі Дитинці — Ілля Муромець з прийшлими звідусіль, як і він сам, на службу князеві богатирями землі Руської. Опинилися варяги проміж трьох вогнів, затиснуті в ярах, оточені сильним воїнством русів. І невтямки найманцям було, звідки могло за місяць узятися оте воїнство, невтямки було, щоб отак — без платні і користі — піднявся весь люд.

Однак роздивилися варяги, вояки досвідчені, і збагнули, що прийшли по вірну смерть, на власну погибель, і бунтівний їх запал згас.

Почали тоді з-під брами князеві дорікати:

— Соромся, Вольдемаре! Зламав ти слово своє!

А князь відповідав впевнено і сміливо, бо за ним стояв збройний люд, перед яким прийшлі чужинці — жменька:

— Ви перші зламали угоду і грозилися Київ на дим пустити!

— Обдурив ти нас, конунг, а то б самі тоді гривни взяли!

— Візьмете й тепер, тільки не золотом, а залізом!

— Зваж: віднині ми не слуги твої!

— Вольному воля… Ніхто вас не триматиме!

— То відпусти нас на службу до греків!

— Ідіть!

— А пропускну грамоту даси на харч і на корм коням?

— Грамоту — дам!

— А проводиря, що знає путь до греків, даси?

— І проводиря дам!

— Тоді домовились!

— Не зовсім!

— А чого ще?

— Складіть зброю у лодії, підете до греків — повернемо!

— Не складемо, Вольдемаре! І не думай!

— Тоді сконаєте тут, без харчів і корму!

Послухалися. На щастя, обійшлося без січі, без крові. Не побільшало на Русі вдів і сиріт. Знову показав свій розум дядько Добриня. Пішли варяги з миром проситися на службу до греків. А проводир поніс до царя

греків зашитого у шапку приязного листа від князя Володимира. Знав князь по собі, якого лиха можуть накоїти збройні чужинці, і тому щиро одписав цареві: "Йдуть до тебе варяги. Не тримай їх у городі, бо накоять вони тобі лиха, як і мені. Розпороши їх в усі усюди, а до мене не відпускай жодного".

Не відав князь, що посміявся з його листа імператор ромеїв на раді своїх сановників.

— Варвар лишається варваром! — сказав він. — Не вміє і не навчиться ніколи урядувати! Де це бачено, щоб володар добровільно відпускав воїнів, котрі смерть зробили своїм єдиним ремеслом? Що ж, зробимо йому таку ласку, зробимо послугу, як він просить. Жодного норманна не пустимо від себе: золоті ланцюги міцно тримають! Норманни — гарні воїни. Це не наші селюки, що й у поході про свої убогі домівки, як про найбільший скарб, думають.

Посміявся імператор, бо не знав, що настане час, коли він у князя Володимира на рятунок свій військо проситиме, а потім породичається...

Розділ 10

НЕВІЛЬНИК ВЛАДИ

Минув рік, і знову прийшла тривога.

Шал охопив киян, ніби всіх водночас уразила якась люта пошесть. Шумливо і неспокійно стало на вуличках Києва, які то ховалися разом з будівлями в зелених ярах, то горбилися по кручах. Люди покидали свої ремесла, позачиняли нехитрі майстерні-крамниці і збиралися галасливими купками, щоб гуртом іти на Старокиївську гору, на князівське дворище. І щодня йшли — тьма-тьмуща непроханих зброярів, кожум’яків, гончарів, різьбярів, будівничих та й усяких інших. Ніби тут

був не княжий двір, а торжище. Однак ніхто не пропонував князеві красного краму, а всі вимагали…

Вимагали жертовної крові, ніби поступ часу змінився і хвилина за хвилиною, рік за роком позадкували та ще з такою шаленою швидкістю, що за місяць добігли до сивої давнини, до прадавніх дикунських звичаїв, коли біля підніжжя грубезних, суворих і мовчазних ідолищ забивали жертовних юнаків і дівчат з полонених, щоб вмилостивити жаских і таємничих опікунів роду. З-під кривих ножів родових відунів бризкала молода гаряча кров на вугілля — жарини кострищ кумирень — і шипіла, здіймаючись чорною парою. Завжди не бракувало нещасних і приречених бранців для цього кривавого дійства, бо рід йшов на рід, плем’я на плем’я. А тепер бранців не стало…

Коли почали ходити в гості до варягів і греків, коли ходили військом до Царівграда з Олегом та Ігорем, коли побачили інші народи, воюючи із Святославом, то зрозуміли: живуть негарно. А відтоді, як узяв князь Володимир усі роди і племена земель руських до руки своєї, як рівних серед інших, бранці зовсім перевелися.

Так і цього разу сталося: прийшов князь з дружиною із примучених на данину ятвягів, а нікого не привів за собою.

А в поході цьому визріла у нього давня думка. От у руці своїй він тримає одну державу, велику, одномовну, але різноплеменну. Стискує князівську долоню, а затиснуте з-поміж пальців, як сухий і колючий пісок, тече. І доводиться ходити з військом то до одних земель, то до інших, аби знову зібрати докупи те, що відпало.

"Чому це так? — неодноразово питав себе молодий князь, дивлячись у вогонь похідних багать. — Чому Русь репає по всіх швах, як перепрілий у вогкій скрині кожух? Якої ж дратви потрібно, щоб навіки міцно її прошити?"

Запитував отак і не знаходив відповіді, бо й думні бояри її не знали. Радили одне: збільшити військо, поставити по всіх усюдах дружини, щоб пильнували спокій і збирали данину. Так, мовляв, з дідів повелося. Є військо — є й князь, нема воїнства — нема й князя. Ніби й мали рацію. Адже коли ходив з військом Святослав, міцно трималися кордони, не стало князя — її рубежі повужчали. Та не хотілося князеві весь свій вік у власному князівстві воювати. Тому до всього придивлявся. І коли дружина вдиралася у міста і весі, що відпадали з-під його руки, щоразу бачив лише одну відмінність — не триб життя, не ремесла, не людей, а бачив щоразу інших кумирів, шанованих тут опікунів і охоронців племені.

Багато на Русі було ідолів. Що не плем’я, то іншого мали, по них і відрізнялися, хоч подекуди поміж божествами великої відмінності не було, бо переважно вони різнилися тільки назвою.

Усі вклонялися щедрому, життєдайному Сонцю, але величали його різноголосо. У одних це був Ярило, у других — Дажбог, у третіх — Ладо, а ще Хорс, і Тур, і Лель, і Сур, і ще полум’яний і рум’яний син Сварожич, бог незгасного вогню… А ще у когось найголовнішим був Велес, бог скотарства, у інших — Стрибог, володар вітрів, там — Симаргл, що сидить у підземній темряві зі сліпими кротами і годує коріння усіх рослин. А ще був лютий і нещадний Сварог, що запалює колоскові ниви і ліси блискавками, і добра жінка — богиня Мокош, що дбає про жон та їхню нелегку долю, і ще було багато інших дивних кумирів… У київських же полян головним був непереможний бог Перун, чий грізний голос гримів з-понад чорних хмар із швидкими, як стріли, блискавками…

І ось, коли князь Володимир повертався з ятвягів, спала йому думка, від якої серце зраділо і зігрілося:

"Різні на Русі племена сущі, і живуть вони в одній державі. Різні у них боги, і володарюють боги окремо, кожен своїм племенем. Хай володарюють спільно, усіма племенами водночас! Об’єднані боги триматимуть землі міцніше, аніж військо. Хай усі бачать, що рівні між

собою племінні боги, як і люди, що їм вклоняються. Так буде: всі боги постануть у Києві над усіма руськими племенами!"

А коли прийшов до стольного града, воздвиг на Старокиївській горі одразу двох сонячних богів — Хорса і Дажбога, обох з круглими зичливими лицями, із соняшниковими пелюстками-променями по колу, фарбованими червоно. І волелюбного Стрибога поставив. Для нього викопали старезного дуба разом з корінням. Жодного корінця не пошкодили, бо почекали, поки висохне земля, а тоді обережно обтрусили її, а коріння обмили чистою водою, аби мав володар вітрів, як і належить йому, буйну, розчухрану чуприну. І похмурого кремезного Симаргла поставив, що ніби вгруз між іншими у землю. І богиню Мокош із натрудженими у нескінченній хатній праці руками, втомлено складеними під пишними материнськими грудьми. А серед них — срібноголового, із золотими вусами воя — Перуна, грізного і стрімкого. І запалив перед кожним незгасні кострища, щоб жив серед них і зігрівав їх завше юний, гарячий і запальний бог-вогонь Сварожич.

Однак одразу ж поміж людей різного роду і племені, що однедавна замешкали в Києві, пішли невдоволені поголоси. Мовляв, мало зробив Володимир, поставивши в один рядок племенних кумирів. Мовляв, поряд можуть стояти і нещирі, замирені на час вороги. Мовляв, тільки спільно пролита кров робить людей побратимами, а богів — жертовна. І вимагали окропити кумирів жертовною кров’ю, щоб в ім’я Русі збратати їх навіки-віків.

Кричали під вікнами князівських хоромів стоголосо і злагоджено, аж візантійське скло у шибах деренчало:

— Жертву! Боги хочуть жертву!

Виходив до люду князь, і галас вщухав, аби кожен його слово почув і до інших доніс так, як було сказано, словечко в словечко. Із ганку промовляв до них князь:

— Чого вимагаєте, нерозумні? Не можна на таке зголоситися. Кого в жертву дамо? А подумаймо! Юнака-полянина дамо? Чи, може, отрока-деревлянина? Радимича, кривича, словена або сіверянина? Кого? Дамо полянина, і родичі його скажуть: "От на богів усіх племен дали нашого хлопця-красеня. А чому не з іншого племені? Адже Перун стоїть на нашій землі". Дамо радимича, а родичі його скажуть: "Дали у жертву нашого хлопця. А чому не з іншого племені? Адже з інших земель теж стоять кумири". І всі інші якось так скажуть. То що, перед кожним кумиром різати свого? Тоді навіщо було їх спільно ставити? Ні, люди! Жертва не об’єднає племена, а роз’єднає на нові чвари та усобиці. Навіщо самим сіяти поміж усім руським людом ворожнечу, яка зійде для всіх гірким горем-кручиною? Слухайте, кияни, та іншим скажіть: всі для мене рівні, всі для мене любі, нікого не можу дати в жертву!

Та люди були ніби злим чаклуном зачаровані, були ніби причинні і нічого не хотіли втямити. Падали слова в натовп, але падали, як зерно в неродючий глинчак, бо натовп знову вибухав стоголосо:

— Жертву! Боги вимагають жертву!

Тоді замість князя виходили воїни і напирали щільно зімкнутими щитами, витісняючи розбурхану горбу за ворота, яка потім вирувала і галасувала по всьому граду Кия.

Затялися кияни. Ніби хтось їх навмисне підбурював і розпалював проти князя.

А від кумирень богів, як безупинне нагадування, валував чорний смоляний дим, ніби на Старокиївській горі день і ніч буяла незгасна пожежа…

Владо, владо! Що робиш ти з людини? Хто збагне твої примхи? Як підлащитися до тебе, щоб і собі, і усім було добре?

Минулого року теж приходили на княжий двір кияни, але кричали вони тоді інше:

— Зброю! Дай нам зброю на варягів!

Сидів замислений сам-один у світлиці, нікого до себе не кликав і мимоволі, бо воно чомусь в’язалося в уяві з теперішнім, пригадував тогорічний бунт заморських вояків, коли вони прийшли з погрозами і вимагали понад обумовлену платню по дві гривни з кожної голови — і старої, і малої. Пригадував, як стояв він самотній перед запанцерованим, готовим до раті ворожим воїнством і бачив жахне видіння: у вогні Київ, пограбований, знищений, сплюндрований…

Послухався тоді дядька Добриню, котрий раду дав: "Не гривни, військо збирай!" Пішли варяги. Однак лишився у Києві ярл Інгоульф із сином Яріслейфом. Його не лякав князів гнів, та й Володимир його не гнав, бо знав ярл забагато, щоб пустити його з ока… І справді: Володимир-князь зла йому не чинив, хоч і не вельми милував. Та варяги скрізь уміли подбати про свій достаток…

Зачинився князь у світлиці і чекав наступного дня: чи назавтра не вгамуються?

І ось одного ранку не прийшла юрба на князівське дворище, а прийшли думні бояри і поважні міські старійшини, сивобороді і мудрі. А від них відокремився найстаріший, темний обличчям, що здавалося іще темнішим від срібного волосся, що лягало на плечі, срібних брів, вусів і довгастої бороди. Був високий, широкий у раменах, але вже всохлий від старості, руки поклав на довгий костур, сплівши на ньому кістляві пальці. Ім’я мав промовисте — Велемудр. Знав його розум Володимир і тому терпляче чекав, що скаже. І проголосив Велемудр:

— Від усіх кажу — від думних бояр і старійшин града: потрібна жертва, добрий князю.

Відповів на те Володимир-князь:

— Але я своє слово казав! Чи не чули?

— Чули, князю. Але ти не чуєш, що кажуть у Києві.

— А що кажуть?

— Лихі слова ходять між людей.

— Які слова?

— Навіщо повторювати? Дурні слова. Хай їх вітер носить. Але можуть вони для всіх нас обернутися лихом. Затявся люд, князю. Не супереч йому.

— Але хіба не правду сказав я?

— Правда на твоєму боці, князю…

— Тоді — що ж?

— Не переч люду.

— А правда?

— Що таке правда? І що таке кривда? Твоя державна правда кривдить дідівську віру. Дідівська віра кривдить твою державну правду. Маємо дві правди і дві кривди.

— Чому ж так?

— Тому, що ти ламаєш віру.

— Хіба ж вона не роз’єднує Русь?

— Знову правду кажеш і знову кривдиш.

— Чим?

— А тим, що нічого не даєш взамін. Легко зруйнувати дім, а де жити? Збудуй спочатку новий, кращий, лише тоді старий ламай. І люди тоді будуть з тобою у добрій згоді.

— Теж правда…

— Отож!

Замовк Володимир-князь. Зіперся обіруч на різьблене бильце, в тяжкій задумі опустив голову. Тихо стало у дворі. Мовчки купчилися бояри. Мовчки уклякли старійшини.

Нарешті князь мовив:

— Підемо на раду.

І знову від усіх слово забрав сивий Велемудр:

— А ми вже раду правили.

— І що ж нарадили?

— А от що: кинемо усі жеребок на дітей своїх. На кого жереб упаде, того віддамо богам у жертву.

Глипнув князь спідлоба:

— Страшне діло нарадили!

— Страшне, — погодився Велемудр. І додав: — Люд наш раду ухвалив!..

Князь грізно підвів голову — як? Без нього раду правили? Люд кликали? Самі ухвалили? Очі у нього зробилися вузенькі й злі. Але відповідь вгамувала його гнів:

— Чекаємо на твоє слово, князю. Всі його чекають. Як у такому ділі без твого дозволу діяти? Ти — голова усякого нашого діла! Твоє княже слово — останнє! Як і на кожній раді…

Тоді подивився Володимир у бік двора ярла Інгоульфа, який замочив свій меч у крові його брата Ярополка. Разом із сином Яріслейфом…

І всі подивилися туди…

Тихо сказав князь, зовсім тихо, ледь чутно:

— Вирішуйте без мене — даю на те згоду…

Владо, владо! Чому робиш людину лялькою примх своїх?

І знав князь, як воно станеться. І справді сталося так, як він знав.

Потім розповідали йому: кидали жереб біля кумирні при всьому народі. На кожен двір кидали по черзі, і нікому той зловісний жереб не випадав. Раз у раз більшало люду, котрих проминуло лихо. Аж ось кинули на двір Інгоульфа, хоч він на жеребкування не прийшов. І впав жереб на сина його Яріслейфа. Вміли в Києві жереб кидати, як і ніж у ціль… Радісно заревіла юрба і охоче посунула до варяга. Усім він був

чужий і нелюбий. А ще в юрбі казали, що справедливі боги вимагають крові його сина за князя Ярополка.

Варяг із челяддю зачинився за міцними ворітьми. Ті ворота висадили дубовою колодою. Ярл Інгоульф був певен, що його й пальцем ніхто не посміє торкнути, і вийшов до люду без меча.

"Чого хочете? — запитав він. — Моїх воріт? Беріть ворота". — "Хочемо твого сина", — відповіли йому. "Для чого?" — питав, ніби не знав. "Боги хочуть жертву". — "До чого ж тут мій син Яріслейф?" — "Жереб упав на нього. Боги хочуть узяти його до себе".

І тоді ярл Інгоульф узявся в боки, примружився і почав кпити: "Боги хочуть, боги бажають… Ах-ах-ах!.. У вас не боги, а дерево! Нині вони є, а завтра згниють. Боги хочуть… Ти диви! А чому ж вони хочуть, коли не їдять, не п’ють, не говорять?.. Та й взагалі не було б на світі ваших богів, якби ви самі не витесали їх з дерева, як і все стругаєте!" — "Гей ти, чужинцю! Менше розпатякуй! Давай сина!" Та ярл не вгавав: "Боги хочуть… Казали б уже: "бовванці"… А бог існує Один, котрий сотворив небо і землю, зірки і місяць, і сонце, і людину, якій дав жити на землі. А ваші боги що зробили? Самі вами ж роблені! Не дам сина дерев’яним бовванцям!" — "Ні, даси, вража личино! Ми прийшли і без твого сина не підемо!" — "Ну, добре, давайте порозуміємось. Якщо вони справді боги, то хай пошлють до мене якогось одного бога з-поміж себе по цю жертву. Йому я віддам сина. А ви чого клопочетесь?" Насунула на нього юрба: "Кажи, де ховаєш, бо самі знайдемо!" Закричав ярл: "Геть з двору! Піду до князя чолом бити на вас, лиходіїв! За нас він вас усіх посіче!" — "Самі лиходії! Ви убили Ярополка! Душогуби! Вовкулаки заморські! Упирі!"

Аж тоді розчахнулися двері до хоромів, сипонула з них челядь з батогами, а Яріслейф з двома мечами — один кинув батькові, і той зброю спритно впіймав на льоту. Підняли мечі і пішли на юрбу, щоб за хвилю обом полягти заюшеними…

І знову не стало жертви богам, та ніхто вже не бажав її шукати. Ніхто не жалів забитих варягів, останніх, що лишилися в Києві. Однак після їх смерті утихомирились люди. Кожне убивство нуртує і не дає спокійного сну. Якби варягів судили і покарали за їхній злочин, у всіх було б чисте сумління. А так сталося діло темне, нещире, підле, і кожен це подумки розумів, хоч і не промовляв уголос. А може, справді боги їхніми руками отак помстилися за смерть Ярополка? Може, тому їхні руки закривавилися, що князь убивць не покарав? Хто скаже, чому він їх не покарав? Хто відповість?

Мовчали темні, прокурені ідоли. На Старокиївській горі чорними стовпами здіймалися в небо смоляні дими. Стояли ідоли поряд, але не збратані, і це вкарбувалося до кожної голови…

Розділ 11

ЛЮДИ БЕЗ ТІНІ

День зійшов разом із сонцем — світлий, безхмарний, але не гарячий. З гір повівала приємна прохолода, що бадьорила тіло. Никифор Тавр прибув до школи ще вчора, добре відпочив і піднявся разом з усіма, дотримуючись усталеного шкільного розпорядку. Зараз походжав серед вихованців, склавши руки на грудях і замислено тримаючись правицею за підборіддя. Робив це про людське око, аби ніхто не заважав йому, насправді ж уважно прислухався до розмов, що точилися навколо.

Невпізнанно змінилися колишні залякані хлопчаки, маленькі бранці, за роки, проведені у таємній школі. Хоч мали ще отроцькі ламкі голоси, але щоденні фізичні вправи і тренування витягли їх вгору вище за ровесників, розширили плечі, налили опуклі м’язи динамічною силою. Никифор Тавр із втіхою прислухався, як вони із знанням справи гомоніли поміж собою про далекі купецькі шляхи до Європи, Індії і Китаю, про вени та артерії людського тіла, про пульс і лихоманку, про валютний курс міняйл і процентні заклади лихварів, про дію різних отрут і

прийоми стрільби з лука, сидячи верхи на коні, на повному чвалі, або як удати себе мертвим, зависнути з сідла униз головою і прицільно пустити у ворога стрілу з-під черева коня.

Як завжди, у гурті вихованців, вимахуючи руками, розповідав брит Норман Квіклій свої нескінченні бувалиці про військові звитяги. Цей брутальний вояк нічого іншого не знав, окрім солдатської справи, але цю знав досконало. Вирячивши своє єдине око, він хрипко і захоплюючись сам оповідав про якусь давню баталію.

Останнім часом Норман Квіклій дужо змінився — посивів і змарнів, сили його підупали. Однак Никифор Тавр і надалі тримав його у школі саме за безкінечні вояцькі оповідки, які тепер важили більше, аніж його вміння володіти зброєю. Вони пробуджували у вихованців бажання військових звитяг і ратної слави.

У гурті, що купчився навколо Нормана Квіклія, був і Феодор. Хлопець одразу впадав в око, бо вже був вищий від усіх на голову. Мав сміливе, відкрите обличчя і добре розвинуту статуру, гідну уваги античного ваятеля. У ньому одразу вчувалися спокійна певність і сила. Слухав учителя ратної справи уважно, але без надмірного запалу, що світився в очах інших, а опановано, і це подумки відзначив Никифор Тавр.

Ударив мідний гонг, кличучи учнів до класу. Починався навчальний день.

Никифор Тавр пішов разом з усіма, почекав біля дверей, поки не увійшов останній з учнів. Після того увійшов сам і зачинив за собою двері. Коли ж піднявся на лекторську кафедру, учні завмерли в здивованому мовчанні і всі очі втупилися в нього в напруженому чеканні. Никифор Тавр бачив цей подив і знав, що цей день вони запам’ятають на все життя. Розумів, чому дивуються учні: за ці роки вони звикли до нього, але ще ніколи не бачили за лекторською кафедрою, отже, й не чекали цього.

— Так, — сказав він і приязно всміхнувся до всіх, — сьогодні лекцію читатиму я. Заперечень нема?

Зрозуміло, заперечень Никифор Тавр і не чекав. Це було просто риторичне запитання.

— За роки, проведені в стінах цієї таємної школи — так, таємної! — знов усміхнувся він, — ви дечого вже навчилися. Вивчили різні мови і багато ремесел. Напевно, неодноразу у вас виникло запитання: ким же ви будете? Для чого вас готують? Навіщо вам знання купців, лікарів, солдатів, митників, міняйл і лихварів? Хто скаже?

І знову це було запитання, що не потребувало відповіді. Навпаки, учні, тамуючи хвилювання, чекали відповіді від нього самого: сьогодні — нарешті! — вони дізнаються про власну долю.

Никифор Тавр зігнав з обличчя усмішку і суворо вирік:

— Ось відповідь: ця школа належить до управління, що відає відносинами з іноземними державами і веде всі заморські справи імперії. А точніше: ця школа належить до одного з найважливіших відомств — секрети по охороні державної безпеки, яку нині очолюю я!

Клас збентежено принишк. Никифор Тавр помовчав хвилину, даючи учням змогу усвідомити новину і отямитись від несподіванки, а тоді повів далі:

— Ким же ви будете? Насамперед, космополітами. Візантійська імперія тримає під своєю владою півсвіту і впливає на події в усіх країнах. Космополіт — громадянин всесвіту, він дитя усіх народів. Для нього не існує кордонів і окремих народів, бо всі люди є дітьми Адама і Єви. Накази і завдання поведуть вас по всьому світу. Ви будете людьми ночі, тобто людьми без тіні. Навіть удень ви мусите не лишати по собі

слідів. На того, хто лишає по собі сліди, рано чи пізно на самого впаде тінь. Тінь підозри! А це завжди небезпечно…

Никифор Тавр знову замовк і споважнів.

— Запам’ятайте терміни, якими ваші наставники будуть користуватися в наступних лекціях. Службовці моєї секрети поділяються на три категорії. Агент — особа, що штовхає інших людей на вчинки, вигідні для нас. Агенти завжди виконують довготривалі завдання. Контрактант — особа, що виконує нетривалі завдання по протидії ворожим агентам і внутрішнім заколотникам або змовникам. Деліктвент — особа, що виконує делікт, тобто приховану дію, за яку може й накласти головою. Але тільки в тому випадку, якщо деліктвент діятиме необачно і передчасно розкриє себе: моїх людей вороги наші не милують… Розкритий деліктвент в наших очах одразу ж стає приватом, тобто людиною, що діяла на свій страх і ризик. Одразу запам’ятайте: приватів моя секрета не рятує… Отже, вчіться бути невидимками навіть удень, а навчатимуть вас цього мистецтва люди, які самі були майстрами у цій справі, внаслідок чого й лишилися живі.

Тепер Никифор Тавр повернув на уста легку посмішку, яка не заважала йому, бо грала тільки в очах і кутиках рота.

— Це не так страшно, як спочатку здається, — заспокійливо мовив він. — Всі ви будете чудово підготовлені до виконання секретних акцій. Ви оволодієте усім набутим вашими попередниками досвідом і вивчите припущені невдахами помилки. Уже завтра ви почнете студіювати ексцерти — витяги з багатьох джерел, об’єднаних однією темою. Особливу ж увагу приділите ексцертам "Про посольства" і "Про змови проти імператора". А ще вивчите "Василіки" — зведення правових норм, трактати "Про феми", "Про управління імперією" і ще багато іншого. Фах ваш небезпечний, але почесний, василевс не шкодує для вас нагород…

Основою усієї діяльності нашої секрети, — він далі Никифор Тавр, — є правило: задля святої справи — усі засоби гарні. Сфера нашої основної діяльності — землі варварів, тобто всіх народів, що перебувають за межами імперії. Першим і найпростішим засобом потрібного нам впливу на володарів варварів є підкуп. Вкарбуйте собі одразу: серед варварів не існує людини, яку не спокушає блиск золота і коштовностей, справа лише в ціні. Не скупіться, купуючи бажані нам дії володаря, бо це найцінніший у світі крам. Другим делікатним засобом є титулування, тобто надання варварам звань вищої придворної знаті. Це примушує їх щиро повірити, буцім вони робляться носіями нашої культури та цивілізації, і спонукає їх добровільно оголошувати себе нашими прибічниками і помічниками. При цьому особлива увага звертається на вагу та вартість золотої печатки імператора, що привішується до грамоти про надання придворного титулу. Метою титулування нерідко є також намір роз’єднати країни, що мають спільні кордони, викликати в їхніх володарів заздрість один до одного. Цим ми досягаємо нейтралізації, а іноді навіть знищення одної держави іншою, не вдаючись до нашого збройного втручання.

Учні слухали його затамувавши подих: перед ними вперше, хоч і в загальних рисах, розкривався механізм міжнародної політики імперії з її потаємними пружинами.

— Третім засобом є запрошення варвара разом з його дружинами і дітьми до Константинополя на палацові церемонії. Метою запрошення є не тільки бажання підкреслити приголомшуючу відстань між убогим достатком варвара і пишністю імператорських ритуалів та незліченними багатствами його скарбниць, не тільки підкуп його сановників і дружин коштовними подарунками, а й намагання залишити при дворі спадкоємця варвара, щоб виховати його в дусі сліпої відданості Візантії. Такий спадкоємець завжди може стати претендентом на батьків престол, якщо законний володар поведе себе надто незалежно. Палацовий переворот на користь претендента — це завжди делікт.

Никифор Тавр враз підвищив голос:

— Найголовнішим же засобом є духовний вплив, тобто поширення в країні варварів ідей і догматів нашої державної християнської релігії, аби варвари дивилися на світ нашими очима і висповідували наш спосіб життя. Запам’ятайте: коли повойовані голови, вже не треба воювати тіла… Як правило, релігійна пропаганда і широке її запровадження здійснюються в три етапи. Спершу до варварської держави йдуть агенти — купці, котрі засновують у столиці торгову колонію і будують церкву для власних релігійних відправ. У такий спосіб вони ненав’язливо знайомлять володаря країни та його сановників з новим культом, з таємничою, пишною і привабливою літургією, знайомлять варварів з новим колом ідей, почуттів, звичаїв та політико-релігійних обов’язків. Другий етап — прибуття до двору володаря імператорських послів, які ретельно вивчають внутрішнє становище держави, ставлення до нової релігії з боку володаря та його сановників і намагаються деяких з них обернути в християнство, створюючи таким чином певне коло наших духовних спільників, впливових при дворі володаря. Якщо умови до хрещення складаються сприятливо, настає третій етап — вирушають місіонери. Вони обертають в християнство варварського володаря та його сановників, а слідом за ними і весь народ; стають довіреними особами та радниками володаря й запроваджують єпископства, ієрархічно залежні від Константинополя. Скажу вам, що з часів імператора Юстініана візантійські місіонери здійснили ці складні акції — від берегів Таврики до верхів’я Нілу, від Кавказьких гір до оаз Сахари. Вони несли християнство готам і арабам, у державу хім’яритів і в країну ефіопів, болгарам і берберам, сербам, хорватам і моравам. Це — головне завдання нашої секрети. За словами одного з моїх попередників Косьми, "завдання її — не припускати скорочення християнського світу, але нескінченно його поширювати".

Уважно слухав Феодор. Що лишилося в його душі від колишнього зацькованого звірятка Божедара з його карачаріївськими спогадами і дитячими уявленнями? Майже нічого. Світ розширився до безмежних обсягів, де Карачарове загубилося, як піщинка на березі моря. Лише один спогад жив у його пам’яті яскраво. Це була казка, яку оповідала йому мати, чарівна казка про летючого вогнедишного змія о трьох

главах, лапах з пазурами, перетинчастими крильми і довжелезним хвостом, всіяним отруйними гостряками. Прилітав той змій, людей топтав, палив вогнем їхні оселі. Але знайшовся богатир, котрий приборкав змія, поставив його в запряжку з велетенським ралом і орав на тому змієві потоптані ним землі.

Але що важила якась там дитяча казка перед його майбутньою долею, яку яскраво малював начальник секрети і яка вже чекала його? Не було Божедара серед вихованців таємної ніколи візантійської секрети. Сидів серед них один із її кращих учнів Феодор. Він слухав Никифора Тавра і подумки пишався тим, що невдовзі стане причетним до ідей і державних дій самого василевса…

— …Історію нашої секрети, — казав Никифор Тавр, — ви будете вивчати разом із "Книгою церемоній". Щоб бути по-справжньому сучасним, слід глибоко вивчити минуле.

Сказав так, а про себе подумав, та не промовив цього вголос: "Сучасність без минувшини — що людина без роду і племені".

Щороку у секретній школі логофетії дрому на кожного з її вихованців складали гороскоп, що, як це набагато пізніше збагнув Феодор, було одним із засобів психічного гартування. Ці гороскопи тримали у таємниці, майбутню ж долю, ніби вичитану по зірках і планетах, відкривали тільки її носієві. І з року в рік Феодорові перекладали нечутну, загадкову "мову неба".

Йому втовкмачували, що він від народження має неприємні, але сталі риси. Байдужий до людей. Байдужий до побутових вигод. Байдужий навіть до самого себе, до власної долі. І нічого не допоможе йому, таким він буде до скону.

"Змирися, сину мій, із спокоєм, смиренно неси важкий хрест твій, бо сам господь бог вдмухнув у твою тілесну оболонку таку холодну і

невразливу душу. Підкорися цьому, сину, сліпо скорися, бо шляхи господні незвідані..."

Але завдяки саме цій холодній, але й гарній, як виблискуюча на сонці кришталева крига, душі він має перед іншими, надто холеричними, отже, й вразливими, людьми певні переваги. Він твердий і незламний у рішеннях, такий твердий, що його ніколи не зупинять ніякі нові обставини, якщо вони несподівано для нього виникнуть. Він не скориться обставинам, бо завжди з успіхом подолає їх. Так, мовляв, промовляють одвічні зірки, а вони не обманюють.

"Ти щасливий, сину мій, бо тобі на роду записано підкоряти інших людей, а це завжди краще, аніж коритися іншим людям. Ти щасливий, сину, що в своєму бурхливому житті нічого не потребуватимеш, окрім приязні і поваги твоїх зверхників. А це тобі також у великих щедротах обіцяють несхибні у пророцтвах своїх зірки, якщо ти слугуватимеш слухняно і ретельно. Ти також матимеш багато-багато золота, але воно тобі буде що пісок, бо все життя ти цінуватимеш одне — хитру гру майстерно ускладненої таємницями думки. І тому все твоє майбутнє життя, мій сину, огорне, мов тепла і затишна ковдра, що грітиме твою душу, таємниця... таємниця... таємниця..."

І не розумів тоді Феодор, що жити в таємниці — все одно, що й позбутися життя. Однак виріс і жив за "намовою зірок", бо інші шляхи були йому зачинені.

Розділ 12

МІСІЯ ДО ВАРВАРІВ

— Що поробляє наш аж занадто велеречивий достойник?

Никифор Тавр, як на осінній жовтневий ранок у граді Кия, був одягнений легко — у шовковий хітон, перехоплений мотузяним поясом і

розшитий по низу жовто-червоним узором, у вузенькі штани, заправлені в легенькі чобітки з тонкої замші, фарбовані охрою. Тільки грубий, як у анатолійського вівчаря, вовняний плащ-гіматій, скріплений на правому плечі золотим пташиним дзьобом, був теплий. На голові начальник секрети по охороні імперської безпеки не мав нічого. Його колись чорне, як блискотливий камінь, що горить, волосся було тонко посічене срібною сивиною, яка однак дуже пасувала до його рухливого, чітко окресленого енергійного обличчя.

Сонце вже випило сизуватий туманець, що вистиг за ніч у глибочезних ярах, та ще не встигло нагріти повітря, і з Дніпра повівало холодною вогкістю. Никифор Тавр щулився під лоскотливо гладеньким, охололим шовком, мерзлякувато кутався у вовняний гіматій, котрий теж цього ранку його чомусь мало грів, але з фортечної стіни не йшов і вперто стовбичив на вітрі, що вільно гуляв Старокиївською горою (тут і погожого дня тягли між хоромами протяги, роздмухуючи курильні племінних ідолів): конче необхідно було з ока на око побалакати з Феодором, що вперше секретарював у візантійській дипломатичній місії.

Юнак стояв поруч і з удаваною смиренністю перебирав білі кісточки чоток. Вельми відрізнявся від барвистого з голови до п’ят зверхника, бо одягнений був у довгий, мало не до землі, чорний і, головне, теплий одяг скромного інока. Він не впадав у око, хоч був набагато вищий за Никифора Тавра, ширший в кості і плечах. Але плечі були опущені, голова похилена з такою покорою, що начальник секрети в своєму строкатому одязі виглядав і вищим, і ширшим, і дужчим.

— То що поробляє наш засушений мудрагель? Уже подзьобав, мов пташка небесна, скоринку хліба, запив її джерельною водичкою? — кпив Никифор Тавр, з одвертою відразою закопилюючи губи.

— Преподобний синклітик, — незворушно відповів Феодор, — ще не подбав про живлення гріховної плоті, бо поринув думками своїми в глибини чергової теологічної таємниці.

Ледь помітна, іронічна посмішка тінню майнула по його вустах і заховалася в куточках. А втім, уважному спостерігачеві вона промовисто виказала б швидку, скептичну, гарно вишколену у цього статурного юнака манеру мислення.

— Роздуми надзвичайної ваги, — додав.

— А саме? — одразу пожвавішав Никифор Тавр, ніби сподівався почути веселий світський анекдот. Мав кепський настрій, в очах ховав неспокій, аби не виказати його перед своїм вихованцем. Завжди — і будь-що! — бути певним себе. Тоді певні й спокійні твої слуги…

— Їхня святість, — відповів Феодор, — зволять з’ясовувати, що таке трійця і яке співвідношення її іпостасей.

— І які ж наслідки цих напрочуд похвальних роздумів?

Феодор скрушно зітхнув:

— Невтішні, пане. Синклітик дійшов непохитного висновку, що таємницю святої трійці та співвідношення її втілень розв’язати так само неможливо, як знайти формулу квадратури кола.

— Благостні вправи для святенника! — Никифор Тавр з мімікою базарного лицедія звів очі до неба і побожно склав перед грудьми долоні. — Але скажи мені, Феодоре, чому ти, говорячи про цю достойну усякої уваги розумову вправу, казав про неї непоштиво, як про рядову, а точніше — скористаюся твоїм висловом — як про "чергову"?

— Бо вчора його хвилювало інше.

— Цікаво. Що ж?

— Учора він міркував над психофізичними засадами молитви, із суттю яких зволив познайомити мене першого.

— Ще б пак — ти чудовий слухач! Гадаю, що в усьому світі не знайти базіки, котрий спромігся б тебе втомити.

— Перебільшуєте, мій ласкавий пане.

— Анітрохи! Які ж то засади?

— Власне, вони нескладні, бо полягають у тому, щоб підкорити внутрішній емоційний стан зовнішнім, чисто формальним діям.

— Чудово — нововведення в ритуалі! І що ж слід робити?

— Виявляється, для цього багато не треба. Просто під час молитви слід стояти струнко, як солдатові у шерезі, а не човгати, мов кінь, ногами або прихилятися до стін чи колон храму. А головне тут ось що: справжній подвижник мусить володіти високим умінням мовчати.

— Мій боже! То він сам грішник серед найзапекліших грішників!

— І друга умова: слід ще мати зело похвальне, природне, сльозоточиве обдарування.

— А от у цьому ділі наш синклітик — істинний святенник! Коли я не помиляюся, якщо він в своєму житті і вмивався, то лише власними сльозами.

— Сього дня, — ніби мимохідь докинув Феодор, — аби не заважати преподобному отцю ігумену в його благочинних вправах, князь Володимир милостиво дозволив йому не з’являтися до трапезної на спільні учти.

Никифор Тавр мало не клацнув від задоволення пальцями. Рука вже мимовільно було сіпнулася, але він стримався. А за прихованим рухом було втаємничене й одверте слово. Як і перед цим, начальник секрети відбувся іронічними кпинами.

— Ще б пак! — зловтішно усміхнувся він. — Хіба ж йому місце за трапезним столом? Адже від нашого велемудрого, але немитого синклітика тхне суцільного багаторічною святістю, як від тхора!

Це вголос, а подумки відзначив: "Пам’ятати: князь Володимир, виявляється, муж із тонким дипломатичним розумом. Хто навчив його? Ти бач — милістю своєю усунув від першорядних державних переговорів самого імператорського посланця! Надалі слід бути вкрай обережним..."

Мова у них велася про старезного ігумена монастиря святого Мами, синклітика Сімеона Пафлагонського. Це була людина вельми похилого віку, висока, як жердина, обтесана нескінченним постом. Довга ряса звисала з нього, немовби з цвяха або, точніше, з палиці-вішака. Подейкували, що столичні маляри полюбляли ходити на страшенно нудні відправи в монастирі Мами лише тому, що в особі Сімеона Пафлагонського мали наочний зразок живих мощей і прекрасну натуру для іконного письма.

Усім також була відома чудернацька пристрасть отця ігумена до збирання нетлінних християнських реліквій. Через цю його блаж святомамський монастир був навіки забезпечений нечуваними ритуальними скарбами: мав дюжину десниць великомученика Прокопія; великий вибір — на всі розміри — різного взуття зі стоп самого Нестора, хоч злі язики плели, ніби святий всеньке життя ходив босоніж; понад дюжину щелеп святого Феодора і навіть півдесятка гарно збережених черепів воїтеля за православну віру нещадного Георгія. З цього приводу палацові сановники нишком кепкували, що святі і праведники були не інакше як сторукими і п’ятдесятиголовими...

Однак сам отець ігумен мав на це власну думку. Коли йому переказували злостиві плітки — іноді з підлабузництва, іноді для того, аби ще й у такий спосіб поглумитися, він ні на кого не гнівався, а всім пояснював однаково: мовляв, він для того скуповує усі руки і ноги, що з-під поли пропонують на торжищах, аби серед фальшивих купити й справжню. Певна логіка тут була. Справді-бо, хіба щелепи небіжчиків одну від одної відрізниш? Де той знавець, котрий непомильно вказав би на фальшивки? А відтак скарбниця монастиря святого Мами навіки уславиться найбільшою колекцією нетлінних реліквій. Тоді, коли всі фальшивки струхлявіють і лишаться справжні — нічим не ушкоджені…

Ось таким, не позбавленим своєрідної логіки диваком, був Сімеон Пафлагонський. І саме цього всохлого, як соснова дошка, безумця призначили головою надто відповідальної місії до північних варварів! Сам патріарх наполіг на його особі, як на стійкому і відданому ревнителеві християнської віри. Никифора Тавра цей вибір насторожив. А чи не снує павутиння якихось власних задумів патріарх, друга особа в імперії опісля цезаря? Може, має якісь приховані причини прагнути, щоб місія не мала успіху? А імператор, затиснутий ворогами в столиці, не наважився заперечити йому? Чому? Щоб не мати ще одного могутнього ворога? А коли він вже є і діє підступно?..

Та все це — химерний світ підозр і припущень. А поки що, в наявності, синклітик Сімеон Пафлагонський, як офіційний голова імператорської дипломатичної місії, завдавав її фактичному керівникові, Нпкифорові Тавру, великих турбот і клопотів.

Почалося з того, що коли отець ігумен, випещений на монастирських скоринках аж до кістяка, побачив розкішний князівський стіл у світлій, як свято, позолоченій сонячними променями розписній гридні — з горами теплих рум’янобоких хлібів, казанами жарко паруючої дичини, видовженими дерев’яними тарелями зі смаженою рибою, великою — аж на людський зріст, запечених з яблуками і сливами веприків, птахів на срібних підносах з гарячо-червоними журавлинами в дзьобах, діжечки білої квашеної капусти з маленькими лісовими яблучками і ягодами

горобини, бочкуваті дзбани вина, столітніх медів і пива на усякий смак, коли він побачив, як дебелі міднощокі богатирі і дружинники, анітрохи не соромлячись присутності князя, витягують з казанів цілісінькі оленячі стегна, зі смаком впинаються міцними зубами в ніжне, піддатливе м’ясо, а здоровезні кістки з маслаками і шматурами м’яса кидають не озираючись через плече дикуватим псам, аж надто схожим на своїх лісових родичів, і як ті пси тут же таки — у гридні — розгризають їх, висмоктуючи з кісток мозок, тоді Сімеон Пафлагонський вкрай жахнувся цієї варварської вакханалії, цієї неприхованої, моторошної для нього оргії на догоду неситій гріховній плоті. Страшно й огидно стало йому. Він безтямно вирячив на це диявольське бенкетування свої вицвілі перед лампадками очиці, а тоді, мов готовий на пекельні тортури мученик, зупинився перед столом і почав намовляти застольних гостей на катування гріховної плоті.

— О нерозумні! — осатаніло волав він, не тямлячи, що тільки потішає і звеселяє слухачів. — Не сподобіться ненажері, котрий після багатої трапези ще не лінувався перепливти річку, аби пожерти горох і зелені боби на вбогій ниві свого бідного сусіди, і котрий — о грішники! — захлинувся і пішов на дно на годівлю рибам і ракам! Ось як! Бо що потрібно людині, високій духом і думками? Суху скоринку і ковшик джерельної водички — ото й усе.

Він на мить передихнув і продовжував:

— Грішники, істинно глаголю: схаменіться! Не розбещуйте свою схильну до гріхів і безсоромного пожирання усякої тварі пишнопотворну плоть! Підносьте до неба свій високий дух, а не падайте у пекельну безодню слідом за своєю неситою утробою!

— Святий отче! — намагався жартом зупинити осатанілого у святості своїй синклітика Никифор Тавр. — Але ж у писанії прямо сказано: не хлібом єдиним живий чоловік…

Та де там! Хіба ж затулиш рота готовому на нелюдські муки подвижнику? Хіба ж зупиниш словом безтямного? Цілком пристойний, як на цю недоречну ситуацію, жарт Никифора Тавра тільки ще більше розпалив і розбурхав отця ігумена.

— А що таке писання? — нараз, немов з церковного амвона, загримів він. — Святе письмо — Євангеліє — це сонцесяйна колісниця незреченної мудрості, яку прудко несе четвірка білих коней — апостолів Луки, Матфея, Іоанна та Марка — наввипередки з чорною квадригою диявольської єресі. Один з коней господа нашого, святий апостол Марк рече…

— А може, ірже? — здавалося б, невинно озвався воєвода Добриня, єхидний у словесах своїх чолов’яга. Дивився на візантійського посланця з безжурною увагою, ніби й не з його слів зчинився за столами дружній регіт, що аж зброя на стінах гридні задзвеніла. Князь теж засяяв посмішкою, радіючи вдалому дотепу. Боже, якби ж то пощастило тоді все звести на жарти! Але Сімеон Пафлагонський у жартах не тямив…

— Рече! — аж зойкнув отець ігумен. — Слухайте, о грішники!.. — І він розповів відому біблійську притчу про те, як Ісус п’ятьма хлібинами й двома рибинами нагодував п’ять тисяч чоловік, ще й залишилося.

— Гей, хлопці-молодці! — весело гукнув тут до отроків, що за столом слугували, воєвода Добриня. — Нумо, дайте імператорському посланцеві п’ять найбільших хлібин і дві найбільші рибини та дванадцять кошиків для них дайте! Хай святий отець розподілить їх по кошиках так, щоб князівського достатку побільшало. — Він засміявся білозубо і приязно до всіх: — Хочете чуда?

— Хочемо! Хочемо! — радо відгукнулись звідусіль.

— Ну то потішмося.

І знову все могло на гаразд скінчитися: люди, що сміються, зла на серці ще не тримають. Тільки не до сміху стало, коли затятий монастирський святенник почав навчати уму-розуму самого руського князя.

— Княже! — заволав Сімеон Пафлагонський, скеровуючи в груди Володимира довгий і зжовтілий перст. — Ти дивишся на свій багатий від щедрот твоїх стіл, на твоїх застольних об’їдал та обпивал і гадаєш в суєті своїй: "То вірні і любі серцю моєму друзі".

Спохмурнів Володимир-князь, зникла з уст його посмішка. Та Сімеон на це не зважив.

— А дружби між людьми, князю, нема. Не існує! Є потяг до купного бекання і мекання, сиріч — базікання, а ще спільного пожирання їжі. Люди — як звірі, а звірі — не люди! Тому друзів слід стерегтись більше, аніж ворогів. Адже ворогові ти не викажеш своєї слабини, а другові пожалієшся. Од ворога ти з мечем боронитимеш свій дім, а друга ти за ручку ведеш у двері і відчиняєш йому всі палати. А твій невірний у гріховному єстві своєму друг заздрить тобі і твоєму розуму, заздрить твоїй силі і достатку, заздрить твоїй небоязкій упевненій щирості, а тому їсть твоє і п’є твоє, скільки його несите черево вмістить, а тоді ще гудить заведені тобою порядки і звичаї твої!

Мертво стало у білій гридні, холодно і незатишно. В очах ображених воїв блиснули сині вогні… Тільки пси гарчали над кістками, стрибали по палаті і стукотіли міцними пазурами по дерев’яній восково-жовтій підлозі.

Ворухнув Володимпр-князь крутого бровою — нахилився до нього юний отрок, свіжій і чистий, весь у сніжно-білому льняному полотні. Про щось нечутно прошепотів йому руський володар, і отрок легко метнувся з палати.

А незабаром розчахнулися звідусіль двері до гридні, і ринули в них, стрибаючи, мов цапи, один через одного, розфарбовані і розмальовані мужики у вивернутих хутром наверх кожушинах, баранячих шапках, у берестяних личаках. А деякі з них — жах який! — замість облич мали свинячі рила і вовчі личини. І все це дуділо, свистіло, у тарелі било, вимахувало надутими бичачими міхурами, в яких сухо дріботіли горох та дрібні лісові горішки. І все це вищало, ревло, шаленіючи навколо отця ігумена, немов страхітливе бісівське плем’я, що раптом виринуло зі смороду пекельних закапелків.

— Свят, свят!.. Згинь, сатано! — відхрещувався від цих моторошних потвор Сімеон Пафлагонський, його нажахані очі зупинилися, ніби уздрів він самого князя пітьми Вельзевула. Позеленів він і поточився на волохаті руки рогатих, хвостатих, пританцьовуючих скоморохів-лицедіїв…

Ледве очуняв старий під колодязною водою, яку лили йому на лисий череп із цебра…

А не вчи князя!

Та, найголовніше, синклітик нерозумно повівся у найістотнішій справі, задля якої й прибули на Русь, до града Кия, посланці василевса ромеїв Василія Другого.

Розділ 13

ЦІНА РАТІ ВОЛОДИМИРА

Лихо та горе-злощастя, мов спаровані, мандрували по горах і долах безмежної Візантії. Не було кутка в імперії, де не бряжчали б мечі, де не ламалися б списи, де не впиналися б в груди стріли, де не полювали б ромеї та ромеїв і де не лилися б сльози невтішних вдів та убогих сиріт. А

найбільша провина у тому молодого цезаря, що володарював велетенською країною, не маючи досвіду державного керування.

Ріс він серед безкінечних палацових заколотів, серед змовників, лиходіїв, інтриганів, убивць та узурпаторів, чиї жадібні руки, поки їх не одрубували, вперто тяглися до золотого вінця, чиї очі, поки їх не випікали, мозолили трон василевсів, чиї ноги, поки їх не перебивали, намагалися влізти в пурпурові імператорські черевички, які в державі ромеїв мав право носити лише цезар, автократор. Золото і пурпур — метал і колір василевса. І хтозна, чи не отруїли б законного спадкоємця, нащадка Василія Македонянина, чи не знайшли б його заюшеного в ліжку з ножем в грудях, чи не кинули б засліпленого в підвали лабіринту під палацом-в'язницею Буколеон, чи не замурували б навіки в кам'яному мішку на якомусь з Принцевих островів, котрі й назви такої здобули лише тому, що тут конали ті, хто виявився зайвим біля візантійського трону, якби Василій Другий не ховав своє палке бажання самому урядувати і за власними рішеннями діяти, якби вій не прикривав свої гострі і розумні очі довгими, густими віями?

Минулого літа імператор повів своє величезне військо на Болгарське царство. У майбутньому він ще заслужить в історії прізвисько, що більше пасувало б катові або ж придорожному убивці, — ім'я Василія II Болгаровбивці. Але поки що він зазнавав від болгар страшних ударів: мало не все його військо полягло під мечами об'єднаних південних слов'ян, всіяло кістками далекі гірські ущелини. Чверть віку не знали ромеї такої жахної поразки. Чорне горе для всієї Візантії — оце й був перший військовий трофей молодого імператора.

Чутка про невдалий похід надихнула на заколот воєводу Варду Фоку. Забаглося йому надіти на голову золотий вінець, на ноги — пурпурові капці.

Заколот швидко набирав сили. Під родові знамена Фоки, що бачили безліч гучних перемог, стали найвищі військові сановники, що підняли загони багатьох фем, на його боці повстала феодальна аристократія, що

прагнула автономної незалежності від центральної влади. Велетенське об’єднане військо заполонило всю Малу Азію, вийшло на береги Мармурового моря, обложило Авідос і грізно стало на Босфорі під Хрисополем, де за вузькою протокою чорно нависав неприступними мурами Царівград, в якому з жалюгідною горсткою вояків, залогами варягів, яких колись випровадили з Русі, кількома сотнями моряків і озброєними городянами зачинився геть зацькований цезар Василій.

Певний перемоги, самозваний імператор Варда Фока не квапився дертися на височезні, нездоланні стіни града Константина. Не обов’язково лізти на яблуню по яблуко: коли воно дозріє, само впаде. А цих могутніх циклопічних мурів ще ніхто не подолав, хоч під стінами міста розкладали багаття греки й латиняни, перси й скіфи, авари й вірмени, араби й серби, болгари й дружини київських князів… Аж надто високі і товсті стіни! Варда Фока мав примітивний, але найнадійніший план: він поклав задушити столицю без крові — задушити Царівград в залізних обіймах облоги з допомогою безжального царя Голода.

Та до здійснення цих планів було ще далеко, бо заколотники не мали флоту, щоб зачинити місто з моря. І поки в полісах Пафлагонії — Амастриді, Гераклеї, Синопі — та в малоазійських портах Смирні, Ефесі і Мілеті гарячково будували важкі, громіздкі і неповороткі, але надійні, як фортеці, кораблі-дромони, озброєні грецьким вогнем, балістами і кутим бронзою гострим тараном, поки закладали легкі швидкохідні тахідроми, гарні для нічного чатування, і переобладнували транспортні галери під абордажні брандери — з широкими помостами, де б розмістилися цілі турми стратіотів, і майданчиками на щоглах для лучників, поки все це робилося, флот цезаря безкарно панував на Мармуровому та Руському морях і час від часу робив зухвалі наскоки на портові міста, палив верфі з недобудованими суднами.

Що лишалося ватагові заколотників?

Обіцяти усього від своїх щедрот.

І під Хрисополем та Авідосом воякам читали нові пречудові імператорські накази-новели. Читці-декламатори гучними, тренованими голосами розкотисто і врочисто провіщали з трибун, щільно оточених вояцтвом:

— Імператор воліє, аби його солдати йшли на битву з веселою душею, гарячим і вдоволеним серцем, не шкодуючи свого життя за священну справу. Імператор воліє зробити все, щоб запалити солдатську сміливість і пробудити в них хоробрість. А відтак, не буде шкодувати для вірних воїнів ані подарунків, ані привілеїв. Візьмемо Царівград, і так буде!

— І так буде! — радісно зітхав багатоголосий натовп.

А декламатор із списком новели в руці підвищує голос:

— Імператор ночами не спить — думає про добробут простого воїна, про щастя і достаток в його сім’ї. Він неусипно дбає, аби воїни користувалися усілякою повагою, цілком ними заслуженою. Їх, що віддають життя за святого імператора, він захищатиме в мирний час од зневаги чи поганого поводження з боку збирачів податків, що не приносять імперії жодної користі. Візьмемо Константинополь, і так буде!

Натовп аж реве:

— Хай буде так!

— Імператор вважає і наказує: за будь-яку провину солдат може бути засудженим і покараним тільки своїм прямим начальником, а більше ніким… Візьмемо Новий Рим, і для всіх солдатів буде шана!

— Хай буде так!

— Імператор вважає і наказує: необхідно підтримувати у солдатів бадьорий настрій, вдоволення, наснагу, а це зробить їх ще хоробрішими і стійкішими. А з допомогою таких відважних і одчайдушних героїв імператор не тільки захистить Візантію від купки підлих змовників, які на погибель усім посадили на троп нерозумного і пихатого хлопчака, що вже занапастив славне військо ромеїв, а й підкорить всі землі своїх ворогів і ворогів християн, які розумно і справедливо розподілить між своїми вірними солдатами, що ті землі повоюють. Візьмемо град святого Константина, і так буде!

— Хай буде так!

— Хай живе імператор!

— Хай веде нас на стіни!

— На штурм! На штурм!

— Смерть змовникам і зрадникам!

— Слава імператорові Варді Першому! Слава!..

У такі дні солдати вдосталь пили вино, вдосталь їли бараняче м’ясо, а їхні начальники роздавали гроші, кому сріблом, а кому й золотом, але всім — понад обумовлену раніше платню. А коли є гарна платня, ліпше віриться в обіцянки...

А в святому граді було непевно й тривожно. То в одному кутку, то в іншому невідомо звідки з’являються похмурі чаклуни й чародії, які дешево — за сухого коржа або кухоль вина — віщували долю по чорній, таємній і забороненій синклітом чаклунській "Книзі царя Соломона", викликаючи за свідків демонів з усіх чотирьох стихій.

Розповідали, що один з тих чаклунів посварився у лазні з простим людом за звичайний лежак, страшенно розлютився і в гніві своєму страхітливими і моторошними закляттями, що й не запам’ятати, викликав просто з гарячого водогону якихось дивних, понурих і несамовитих, чорних, немов у пекельній смолі скупаних, людців. А ті, хоч і малі на зріст, нещадними стусанами повиганяли на вулицю у чому мати народила всіх, хто мився тоді в лазні. А чаклун зник — забрав одяг вигнаних і заліз разом з чорними людцями у водогін з киплячою водою. Двох чаклунів після того побили на вулиці камінням, коли ж роздивилися — то зовсім були не чаклуни, а майстри по мідному ділу, батько й син. Ох-ох-ох…

Саме тоді одна невеличка швидкохідна галера вирушила у далеку путь — аж на Русь, на уклін та по ласку князя Володимира, такого ж молодого володаря, як і василевс ромеїв. Але Володимир-князь був сильний у державі своїй. Це ж він нещодавно віддав василевсові варягів, які досі стовбичать на стінах Константинополя. Слугували вони василевсові вірно, бо платню мали добру.

Але не по нових варягів їхали ромеї, а по воїнів-русів, діди і прадіди яких зухвало чіпляли свої щити на головній брамі Царівграда, а батьки рубали під стінами дунайської фортечки Доростола ромейське військо під проводом василевса Іоанна Цимісхія.

І хоч які коштовні дари з цезаревої скарбниці привезли імператорські посланці в трюмі галери-корабля, та лише вчора Володимир-князь нарешті сказав ромеям, що вочевидь нетерпеливилися:

— Добре. Даю вам рать.

Помовчав і запитав:

— А що ви даєте мені?

І таки ж вчора всохлий, мабуть, аж до свого старечого мозку синклітик Сімеон Пафлагонський остаточно зіпсував усю трапезу…

Отож запитав Володимир-князь:

— А що ви даєте мені?

Полегшало на серці у Никифора Тавра, звеселився він, бо мав широкі повноваження. Князь нарешті почав торг, а вторгуватися можна хоч би й зараз.

— А чого ж ти хочеш, князю? — запитав ромей, хитро мружачись: вмів торгуватись.

— А що ти пропонуєш?

— Усе, чого забажаєш. Тільки скажи. Землі? Золото? Коштовності? Найкращу у світі зброю? Торговельні пільги? Що?

На це князь Володимир тільки задумано мовив:

— Кажеш, усе, чого забажаю?

— Так, усе, чого забажаєш! — сказав ромей, а сам чомусь стривожився.

— Але я не хочу ні срібла, ні золота, ні коштовностей, ані земель, ні зброї, ані пільг…

— А чого ж ти хочеш? Кажи! Ми все маємо.

І тоді стольний князь града Кия відказав незворушно і недбало, ніби мова зайшла про якусь дрібну дещицю:

— Я хочу в жони царівну Анну, дочку царя і цареву сестру.

Ці тихі, спокійні слова заскочили навіть Никифора Тавра, котрого вже було насторожила неясна, інтуїтивна тривога. А що казати про Сімеона Пафлагонського? У нього геть відібрало мову, як у підступного біблійного змія. І справді, цього обміну "дружина на дружину" візантійці не передбачили, бо навіть подумки ніхто не припускав такого зухвальства, що межувало в їхніх очах із блюзнірством. Порфірородну царівну, ніжну, як квітка, віддати варвару? І взагалі, хто він такий — цей князь темних лісовиків, прославлених тільки на полі брані? А ще: хіба донедавна хтось багато знав про таке князівство — Київська Русь, коли Візантія уже кілька століть відома в усіх усюдах? Тільки й чуток було, що далеко на схід і північ серед лісів і снігів живуть дивні племена ідолопоклонників-русів. Візантія успадкувала культуру і велич Еллади та Римської імперії, а що взяла у спадок Київська Русь? Буйний норов антів і склавинів? І от — маєш…

Але Никифор Тавр вмить осягнув, куди хилить не вельми балакучий князь русів, одразу збагнув його задум — хоче князь підняти град Кия аж до ока всесвіту — святого града Константина, хоче стати врівень і породичатися з самим божественним василевсом, хоче привернути до Русі очі всього світу і утвердити свою корону серед європейських королів. Далеко виміряв списами своїх ратників руський володар. Було над чим мізкувати і сушити голову. Без мудрої поради логофета дрому, без думки на те василевса…

Погодитись?..

Відмовити?..

А як поведеться руський князь? А якщо справді відмовити?..

Але ж це означатиме не що інше, як відмовити цезареві у такому жаданому рятунку. І царівні Анні — теж. Живими трупами згниють вони в кам’яних колодязях острова-в’язниці Прота…

Обіцяти? А потім забути обіцянку, як неодноразроблили?..

Але у Константинополі добре відають, що руси ніколи не жалують своїх боржників і погрозливо бряжчать мечами, вимагаючи платні по всьому рахунку…

Не знав Никифор Тавр, що й сказати і на що наважитись, а от Сімеон Пафлагонський знав, що сказати, і сказав. Краще б у нього навіки відібрало мову!

Князь терпляче очікував, аж тут обличчя Сімеона, темне, як закіптявлена ікона, раптом пішло плямами, а він сам від невгамованого обурення дрібно-дрібно затрусився, що здавалося, ось-ось заторохтять його кістки під напнутою, мов на виснаженому одрі, шкірою. Та у праведного отця ігумена ще стало сил, аби прикласти ковшиком долоню до вуха і перепитати:

— Що?!

Володимир-князь не ухилився од відповіді і твердо повторив:

— Хочу в жони царівну Анну, дочку царя і цареву сестру.

Тоді Сімеон за вже усталеного традицією підвівся за трапезним столом:

— Нерозумна твоя вимога, князю! Не бувати порфірородній християнці за ідолопоклонником, як не зійти Сонцю із заходу!

Як на лихо, князь не сперечався.

— Що ж, — спокійно погодився на це він, — як не бувати, то й не бувати. Але й вам тоді не бачити мого війська, як мені царівни.

Сімеон заволав:

— Схаменися, князю: твоя вимога нездійсненна! Подумай сам: хіба почне хтось будувати чужий дім, руйнуючи свій?

І знову уник суперечки Володимир.

— Що ж, — сказав він, — тоді руйнуйте свій дім, не будуючи чужого.

— Але ж віддати царівну за тебе, — з непідробним жахом зойкнув синклітик, — значить приректи порфірородну душу на довічні муки в геєні вогненній! В пекельному царстві сатани!

Але це князя, видно, найменше турбувало.

— Щось притомився я за трапезою, — позіхнув він, прикриваючи долонею рота, — піду відпочину. — І він у супроводі отроків покинув гридню, навіть не поглянувши в бік грізно набурмосеного отця ігумена.

Це сталося вчора, опівдні. І що ж? Синклітик, ніби нічого прикрого й не трапилося, ніби він під рукою мав до послуг небесне воїнство з вогненними мечами архангела Михаїла, увечері розробляв собі казармений спосіб моління, а сьогодні вранці благостно поринув у невинні роздуми про трійцю, співвідношення іпостасей і квадратуру кола…

Никифор Тавр мерзлякувато пересмикнув плечима.

Що ж буде тепер?

Пропозицію зроблено — пропозицію відхилено.

Ромей дивився з київської стіни вдалину, аж туди, де в сизуватій імлі блідли дніпровські заплави. Земля за Дніпром беззахисна, рівна, як стіл, — дивись і все побачиш мов на долоні. А тут, на правобережжі, раптом круто здіймаються височенні горби, глибоко проорані ярами. Не має Київ кам’яних мурів, а тільки дерев’яні вежі, поєднані між собою нахиленими на ворога дубовими палісадами, а в йти його на меч і на дим пустити важко. Смішне слово: палісади. Але Никифор Тавр надто добре розумівся на ратному ділі, аби побачити, що нападникові тут не до сміху. Ось, ліворуч, близько — стріла долетить, височить гора Дитинка, на ній — фортечка з воями, а ліворуч — гора Хоревиця, на якій громадиться укріплений теремний двір княгині Ольги. А між ними, якщо дивитися прямо, вздовж Гончарного яру, видно зубчастий частокіл, що увінчує гору Щека. І все це відокремлене одне від одного стрімкими урвищами, кільцевими ярами, річками Глибочицею і в’юнкою Киянкою. Незатишно тут нападникові. Хто ж піде в це місто-пастку, де удару слід чекати звідусіль — в груди, в боки, в спину? Могутні мури і вежі у града Константина, та наймічніша стіна — це збройний народ. Як тут…

І все ж (подумки Никифор із втіхою відзначив це) київські дозорці день і ніч тривожилися пильними очима на степ, вдивлялися з-під руки на тремтливий у літні дні обрій: чи не здіймають чорною хмарою пилюку копита печенізьких коней? Ось хто тримає за руку і стереже з арканом Русь! Ось до кого ромеям слід споряджати посланців з імператорськими дарами! Щоб одна сила знесилювала іншу…

Никифор Тавр нахилився, підняв камінець і кинув зі стіни в урвище. Камінь застрибав униз, роблячи все довші і розгонистіші стрибки. Із кущів вихопився розімлілий на сонці, що вже добре пражило, наляканий кіт з розпущеним хвостом…

А все-таки руський князь хитрий і тямущий не по літах. Видно, добрих радників має. Бач, милостиво дозволив Сімеонові не з’являтися до гридні на трапезу…

Розділ 14

УГОДА

Опівдні, як і завжди, візантійці були покликані на трапезу.

Гридниця дещо дивувала їх своїм своєрідним призначенням і відповідною до цього будовою. Розташована була за князівськими хоромами, одним кінцем впиралася в палісад, протинала, мов палець, половину фортечного плацу, а другим кінцем впиралася у високу квадратну вежу. Вона мала підвали, служби і невеличкі чисті кліті-відпочивальні, як на гостинному дворі. Вежа була з’єднана дерев’яним переходом з покоями князя.

Своєю застольною рівністю гридниця нагадувала монастирську трапезну. Але тільки цим і більше нічим. У величезній залі, що, власне, й становила гридницю і яка, коли б прибрати шереги столів, цілком скидалася б на манеж для кіннотних ристалищ, збиралося іноді по кількасот чоловік. Дубові столи тяглися вздовж стін, а в кінці зали їх з’єднував поперечний князівський стіл на високому червоному помості, щоб князя всі бачили і він бачив усіх.

Будували її, мабуть, так само, як і все на Русі будували. Певно, покликав князь будівничих-майстрових з їхнім немудрим реманентом і сказав:

— Зводьте висотою і довжиною, як міра і краса вам каже. А як видасться високо — зменшіть висоту, а буде низько, то надайте вгору…

І вдячні були за ці настанови майстрові, бо отакі вказівки — аби було гарно — лишали їм широке поле для творчості, для казкової фантазії та кмітливої вигадки — на подив і похвалу людей.

Гридниця вражала не лише своїми витонченими просторовими пропорціями, а й несподіваними веселчастими малюнками. Клали її з кругляків і, щоб мати площу для розпису, стіни обшили сосновими та смерековими дошками, бо малюнки на хвойних дошках виходять барвистіші і зберігаються довше, аніж на дубових або грабових. Радісно і святково ставало людині, коли вона потрапляла до гридниці у світлий безхмарний день, коли крізь майже суцільні вікна вгорі, під самою стелею, лилися сонячні промені і спалахували чарівним світом на барвах стін.

А там були вимальовані Сонце-Ярило і світ-Місяць з почтом зірок, море-океан з човниками, царівна Лебідь і півники з хвостами жар-птиці, грифони з личинами небачених звірів і красуні з риб’ячими хвостами і хмільними келихами в руках, а ще квіти і трави, що сплелися у примхливі пишні узори, з яких нараз утворювалися фігурки різних лісових і степових тварин, і ще багато усякої всячини, фарбованої яскраво, гарячими кольорами. А втім, від того несамовитого буйства фарб у гридниці і без сонця світлішало. Особливо ж радісно у ній, коли сідали за столи богатирі і дружинники, бояри і гості заморські, коли до настінних барв приєднувалися розмаїті барви шовкового та оксамитового одягу, срібла і золота, м’якого лискучого хутра. А над усім тим за червоний стіл сідав князь — Красне Сонечко.

Феодор уже звикло вмостився за свою невеличку, чисту, восково-жовту соснову кафедру для письма, що стояла у кутку, трохи навскоси від князівського стола, праворуч від розписних, золочених і сріблених низьких дверцят, в які входив до гридниці князь. Феодор вважався при імператорській місії секретарем, отже, якщо перекласти це слово з ромейської, був особою "відокремленою": нічого не вирішував, не брав участі ні в розмовах, ані в гульбищах. Мовчки сидів собі і нотував усе, що чув і що бачив. У шухляді кафедри він щодня знаходив повий чистий

зшиток для записів, каламарик і добре застругані лебедині пера, хоч і брав усе необхідне письмове приладдя з собою.

Феодор ще ледве вийшов з юнацького віку, хоч мав статуру і м’язи бувалого дядька — тренування у секретній школі не минулися марно.

Він знав, що родом походить звідкілясь з тутешніх країв, але це викликало лише сумний спомин, вже прохололий, як згарище під сивим попелом. Усе, що він бачив, видавалося йому спрощеним, примітивним, убогим і бідним, а люди, хоч і жили в казково багатих землях, не вміли тут багатіти. Якось не вкладалося в голові візантійського вихованця, що навіть князь і його сановники живуть у дерев’яних теремах і подібні на одягнених для потіхи у пишні шати холопів. Князь не викликав поштивості і шани, особливо коли пригадувалося, що столичні ромеї лише один раз на рік бачили свого божественного василевса, непорушного у своїх золотих бармах, сяючого і ніби неживого. Здавалося, що незворушний, мов статуя, василевс — живий бог, аж ноги самі згиналися в колінах. Сміявся подумки з усього, що бачив тут, і лише одне його бентежило.

Невідомо чому, його якось підсвідомо непокоїв, а тому й дратував чоловік могутньої статури, що сідав по ліву руку од князя, тобто близько від Феодора, і, хоч сидів до нього спиною, час від часу озирався і зиркав синіми, аж темними, очима, і в тому погляді були так густо і так несподівано замішані самотність і туга, тамований сум і раптова надія, відкритий, як рана, розпач і нараз тверда, як криця, погроза, що Феодорові мліло, і він мимоволі опускав очі долу, на білий зшиток з чорними буквицями, писаними його рукою.

Неодноразу чув ім’я цього мовчазного, наймогутнішого руського богатиря, завжди мовлене з любов’ю і повагою, — Ілля Муромець, богатиря, у ратній справі уславленого більше, аніж сам воєвода Добриня. Найбільше збивало з пантелику і тому вельми докучало вже зовсім незбагненне: обличчя богатиря чомусь видавалося знайомим і рідним, хоч Феодор, а він певен цього, раніше ніколи не бачив його.

Воно чомусь хвилювало хлопця, тривожило й печалило, як попіл на дворищах призабутого Карачарова, а це викликало у вихованця секрети злість на самого себе…

Феодор зітхнув з полегшенням, коли увійшов до гридниці із своїм почтом князь Володимир: сього дня Іллі Муромця з ним не було. А як прийшов Володимир-князь, почалося звикле бенкетування. Почалося з незначних розмов, із застольних здоровиць князеві, з незлобивих кепкувань і дотепів, ніби для того лише й зійшлися сюди, щоб їсти і пити і білозубо скалитися. Та ось нарешті і князь Володимир слово мовив, наївне, як на просту людину, хитре, як на державного мужа:

— От скажи нам, думний гість, просвіти нас, темних лісовиків, заморською премудрістю.

Феодор вмить слово в слово все занотував і на відповідь вже начеркнув простий знак — скорочене, умовне титло Никифора Тавра.

Колишній аколіта, а тепер начальник таємної секрети озвався одразу:

— Що бажаєш почути, добрий і люб’язний володарю?

Відповів Володимир-князь:

— Було: приходили до нас з Волги булгарські магометани, із угрів німецькі католики, а з Хазарського моря іудеї. Кожен довго і дуже свою віру хвалив, щоб і ми таку прийняли, аж ми розгубилися. І всі наших богів нарікали не інакше, як дерев’янками. Але прикро нам ставало.

Никифор Тавр слухав уважно, різка і глибока зморшка пролягла на його високому лобі.

Сміх лунав у гридниці, чаші з пивом-медом пінилися. Володимир-князь усміхався.

— Гей, богатирі та дружинники! — звернувся до всіх. — То хіба справді взяти мені в жони царівну Анну?

— Візьми, князю! А чого ж!

Спохмурнів Никифор Тавр: жарти жартами, а цей жарт не обійти, не проминути, бо не дозволяє цього честь і гідність імператорського посланця.

— Християнське одруження, — сказав твердо, — лежить тільки через церкву. Без винятків. Отже, не для тебе царівна.

— Дивись — налякав! — ущипливо відповів князь Володимир. — А чим лякаєш? Може, царівна, мов тріска, суха? Чи, може, крива, чи горбата? Чи очі її дивляться в різні боки? Чи голівка спричинена?

Він питав, а Никифор Тавр тільки заперечливо хитав головою.

— Усе ні та ні! Виходить: таки гарна. Тоді у чім річ? Задля гарної царівни можна аж на край світу піти, а в церкву і поготів. Правду кажу, друзі мої, чи ні?

— Правду кажеш! Іди і в церкву!..

— Гаразд. Коли так, піду до церкви і хрест прийму. Ти задоволений, ромею? Віддасть цар за мене свою сестру?

Князь глянув на Никифора Тавра. В очах його таїлися веселі іскорки. А ромеєві було непереливки, не годен був второпати, що сказано всерйоз, а що жартома. Загадкову, незрозумілу душу і примхливу вдачу

мали руси. І про найголовніше нічого не мовилося — про військо князь не зронив ані словечка.

А Володимир сказав йому ласкаво:

— Йди-но сюди, премудрий ромею.

Сам піднявся назустріч, взяв за руку і повів за собою в золочені й сріблені дверцята. Там, у темній вежі, гвинтом піднімалися круті сходи, свічки по стінах були погашені — згори линуло світло. Вони мовчки піднімалися рипучими сходами, аж поки не вийшли на відкриту терасу, звідки лягав перед очі широкий і чудовий краєвид. Никифор Тавр аж прикипів очима. Але не краєвид цікавив його.

А князь Володимир ніби читав його думки, як у книзі.

— Дивись, — сказав коротко і поблажливо.

Градом Кия йшло воїнство. Все воно — одна залога за іншою — проходило по князівському дворищу, вступаючи в західні врата і виходячи у східні. Рівно гойдалися гострі списи. Горіли довгасті червоні щити. Виблискували на сонці шоломи і кольчуги. Військо йшло залізними шерегами і через Боричів узвіз нескінченною вервечкою сунуло на київський Поділ, на причали Почайни, що аж почорніла від незліченних морських лодій. Смоляні борти деяких з них вже були завішані щитами, і над ними піднімали щогли з вітрилами. Це було красиве поєднання контрастних кольорів: чорні борти, червоні щити, білі вітрила.

А серед князівського дворища верхи на могутньому коні, мов блискуча металева вежа, височів Ілля Муромець. Повз нього йшло військо, а він ніби рахував воїв очима. Поряд з ним, теж на коні, сидів юний отрок-зброєносець. Обличчя його нестримно сяяло, бо хлопець ніяк не міг приборкати щасливої посмішки. Ще б пак! Йому доручили рівно тримати, встромивши кінець держака в отвір на стремені,

хвостатий бунчук воєводи. То ось чому Іллі Муромця не було сього дня у гридниці! Зі святого горба на воїнство незворушно втупилися суворі і прокурені до чорноти племенні ідоли, у кумирнях яких день і ніч горів незгасний вогонь і валував смоляний дим…

Князь Володимир задумливо мовив:

— Шість тисяч, добрих воїнів. Кожного з них окремо обирав сам Ілля Муромець, бо іде з ними воєводою.

Він якусь хвильку помовчав і значуще докинув:

— Усе, що просили, я дав. Усе, чого я хочу, ви дасте. Так?

…Отець ігумен Сімеон Пафлагонський стояв перед образом Спаса струнко, мов солдат на плацу. По його запалих, гідних пензля майстра-іконописця щоках рясно котилися прозорі сльози.

— Великий, Всемогутній, Милостивий! — шелестів він сухими губами. — Хай прийде царство твоє, хай множиться у славі ім’я твоє! Спасибі тобі, господи! А хто дякує тобі? Нікчемний черв, твій раб Сімеон. А за що? За чудову милість твою. Бо ти надав мені сили слабому, щоб поконати сильного варвара і настановити його на путь істинний. Осанна тобі, господи!

Феодор не спав — складав речі, готуючись до далекого зворотного шляху у Царівград. Шибки у світлиці були темні, як очі у Іллі Муромця, сина Івановича…

Розділ 15

КОНТРАКТАНТ

Виклик був несподіваний і нагальний. Феодор прочитав коротку з одного слова "чекаю" записку Никифора Тавра, рішуче відштовхнув посильного, який почав було щось торочити, і скочив на баского коня. За ним тільки зав’юнилася курява.

Минуло тільки два тижні, як вони повернулися до спустошеної внутрішньою війною метрополії з далекої Русі. Нічого не змінилося в Константинополі за час мандрівки місії Сімеона Пафлагонського. Так само незвичною і порожньою була головна артерія столиці — вулиця Меса, що розтинала місто від берегів Пропонтиди, тихої і прозоро-блакитної, за що вона й була наречена Мармуровим морем, і аж до фортечних мурів Західної стіни. В центральній своїй частині Меса геть уся, впритул одна до одної, була забудована майстернями візантійських ремісників, де вони виготовляли і збували свій крам, славний на весь відомий світ. Тут завжди гомонів строкатий і багатомовний люд з далеких і близьких країн. А зараз вулиця була порожня, ніби міфічний бог греків Арес вимів її залізною мітлою.

Феодор швидко проминув Халкопратію, квартал мідників, шереги ювелірних майстерень-крамниць на Аргіропратії і шевців на Цангарії. Ремесло сховалося, принишкло. Вікна крамниць були щільно затулені темними дерев’яними вікнами, для міцності скріпленими мідними й залізними пасами. Вмерла торгівля — під час війни у місті, яке з дня на день чекає облоги, зникає усякий крам. Тільки віконця міняйл і лихварів були прочинені, і в них сіріли невиразні обличчя, що в тьмяних отворах мимоволі нагадували злих лісових павучків, які раптом розбухли до розмірів людської голови. В Артополійському кварталі, де торгували хлібом, фруктами та овочами, крамниці також були зачинені, однак попід їхніми підсліпкуватими віконницями мовчки тулилися довгі вервечки черг. Люди мовчали, а ніби бринів німотний крик: "Хліба!" Та василевс цього крику не чув…

На голому і витолоченому копитами Амастрійському майдані, де за мирних часів день і ніч іржуть коні, бо саме тут було місце столичного, найбільшого в імперії кінського базару, до Феодора приєдналося двоє

озброєних вершників. Вони затулили його з обох боків, аби нічого прикрого не трапилося (буває, раптом вилетить невідомо звідки каменюка), і мовчки вказували шлях. Так вони прибули до логофетії дрому, де на сходах Феодора вже чекав служник у чорному. Він, не гаючись ані миті, провів хлопця до Никифора Тавра і лишив їх самих.

— Швидко, — схвально промовив начальник секрети. — Сідай.

Феодор сів, хоч Никифор Тавр лишився на ногах. Він неквапом походжав по кімнаті, за притаманною йому звичкою склавши руки і охопивши долонею підборіддя. Начальник секрети був, як і завжди, врівноважений. Але з його пильних і гострих поглядів, — але здавалося, ніби він уперше бачив свого вихованця і тепер вивчав, намагаючись зазирнути у саму душу, — Феодор збагнув, що сталося щось незвичайне і це незвичайне втягує у свій небезпечний вир і його юнацьку долю. Власне, про це можна було здогадатися, ще одержавши записку з раптовим викликом, бо в секреті не полюбляли несподіванок, а намагалися все планувати і продумати наперед.

Нараз Никифор Тавр зупинився і сказав:

— За годину тебе прийме великий логофет і сам, особисто, дасть тобі дуже важливе завдання. — Він помовчав і додав: — А може, й не дасть, якщо вирішить, що ти не впораєшся… Але хай це тебе не бентежить. Тоді тобі просто доведеться забути про виклик.

Феодор весь напружився, слухаючи колишнього аколіту. Він ще ніколи, жодного разу за весь час навчання, навіть здалеку, навіть на врочистих виходах імператора не бачив таємничого логофета дрому, про якого снували неймовірні, іноді зловісні чутки. Тому-то цей несподіваний виклик до нього промовляв Феодорові багато, куди більше, ніж людині, хай навіть сановитій, якщо вона не відвідувала захованої в горах школи…

— Вислухай мене уважно, Феодоре, — Никифор Тавр знову почав міряти ногами кімнату. — Про суть завдання я тобі зараз нічого не скажу. Логофет від мене вимагав небагато — спритного і кмітливого вихованця нашої школи, котрий ще жодного разу не брав участі в місцевій акції — поїздка до Русі в рахунок не йде. Сподіваюся, я не помилився, обравши тебе?

Феодор на це нічого не відповів, бо розумів, що ця вступна бесіда не вимагає з його боку ніяких запевнень: Никифор Тавр на все зважив без нього.

— Я волію лише одного: аби ти діяв не як сліпий виконавець нашого задуму, а свідомо, переконано. Для цього поділюся з тобою деякими власними міркуваннями. Навіть якщо логофет не обере тебе, гадаю, ці мої думки будуть для тебе корисні у майбутньому.

Він нарешті сів, перекинув ногу на ногу і охопив коліно руками. Відтак почав:

— Імператор ромеїв символізує могутність і міць Візантійської держави. Він — посланець самого Всевишнього. Коли святий Константин йшов війною на імператора старого Риму Максенція, в чистому небі над орлами його легіонів забілів хрест і слова: "Цим переможеш". Так свідчить Євсевій Памфіл, єпископ Кесарійський, розповідаючи про Мільвійську битву.

Никифор Тавр на мить замовк, щоб скептично знизати плечима.

— Слід пам’ятати, — вів далі, — імператор, як ми кажемо, — земний, живий бог. Це відбито навіть у тронному ритуалі: василевс сідає тільки на двомісний трон, лишаючи сидіння для невидимого свого патрона — безтілесного бога — духа святого. Імператор — Сонце ромеїв, сліпуче і недосяжне, яке світить усім і зігріває кожного — васальних царів,

сановників, воїнів, селян і навіть старців, що живуть просто неба на шляхах жебракуванням.

Начальник секрети зітхнув.

— Однак є багато людей — надто багато! — котрих Сонце ромеїв не сліпить і видається їм цілком досяжним. Жадібні руки узурпаторів зухвало тягнуться по царський вінець. Мудрий василевс Юстиніан Другий, — підкреслив Никифор Тавр, — назвав цю пошесть убивств "пурпуровою хворобою", яка роз’їдає, немов проказа, могутність держави. Що робиться у нас? За три останніх століття на царський престол сідало півсотні володарів, в середньому — на шість років царювання. Це страшні і небезпечні для існування самої імперії числа, Феодоре! Лише вісім володарів загинули на війні або внаслідок нещасного випадку. Ще менше — від хвороб або старості. Інших примусили зректися, замордували, скалічили, отруїли, задушили в ліжку, зарізали, засліпили, поховали гнити заживо в кам’яних мішках Принцевих островів. Нещасний автократор завжди оточений почтом змовників і убивць, котрих не розпізнати, поки не витягнуть ножа… По державі ромеїв мало не двічі на кожне десятиліття від кордонів до кордонів, мов невситима сарана, сунуть армії нескінченних узурпаторів. Достаток країни винищується у жорстоких внутрішніх війнах, що несуть нам усім безславну погибель. Ми, як і наші попередники римляни, вбиваємо самі себе, а тим часом варвари на рубежах міцніють. Знесилену імперію точить хронічна "пурпурова хвороба". Які ж ліки придатні у боротьбі проти неї? Єдині — міцна, династична, спадкоємна влада, утвердження на престолі спадкоємця македонської династії — Василія Другого. Інакше державу ромеїв не урятує сам господь бог…

Никифор Тавр мислив категоріями догматичного світогляду. Тому казав Феодорові переконано:

— Невдовзі усім лихам імперії ми покладемо край, — вранці Босфор перейшов руський загін, щоб забезпечити безборонну переправу для решти війська. За кілька днів станеться вирішальна битва, в якій

узурпатор конче мусить загинути… Усе інше тобі скаже великий логофет, якщо вважатиме за доцільне. А нам зараз — час!

Никифор Тавр підвівся, ступив до глухої стіни, де натиснув на її поверхні якусь непоказну, різьблену фігурку.

У стіні одразу ж нечутно повернулися на механічній осі потаємні дверцята, звільняючи вузький темний отвір. Начальник секрети хитнув головою, без слова кличучи Феодора йти за собою, і першим ступив за стіну. Так само нечутно двері за ними зачинилися, і вони опинилися в цілковитій, без найменшого промінця світла, ніби аж загустілій чорноті.

Однак Никифор Тавр мав тоненьку свічечку, яку тут-таки й запалив. Слабкий вогник палав рівно — у переході не було протягу. Вони рушили вперед і невдовзі вперлися в тупик.

Далі ходу не було. Никифор Тавр тричі стукнув у голу стіну, котра перетяла їм шлях, щоразу роблячи тривалу паузу. В обох перервах між стуком Феодор, якого привчили звертати увагу на будь-яку дрібницю, встиг порахувати до семи. Святе число! Число космогонічного творення світу.

Стіна тихо відкотилася вбік, і вони опинилися в невеличкій кімнаті без дверей і вікон, яку освітлювали по кутках товсті свічки. Кімнатка вся світилася жовто, мов варязький янтар. Вона була обшита сосновими дошками, чистими і гладенькими. Було тут тепло і затишно, приємно пахло свіжим воском і ладаном. За низькою, зручною для письма кафедрою сидів, хоч і геть сивий, але ще міцненький дідок з чисто виголеним обличчям, що зрідка траплялося у ромеїв. Сидів по-хатньому, босоніж, нігті на ногах мав фарбовані. На ньому була біла як сніг сенаторська тога без жодних відзнак.

"Великий логофет!" — майнула схвильована думка у Феодора.

Він не потребував ще якихось додаткових позначок, щоб дійти цього висновку: за ритуальною кольоровою ієрархією біле мали право носити лише найвищі після імператора сановники. Скажімо, кольорова межа для Никифора Тавра — синє, для нього, Феодора, початкова — чорна.

Никифор Тавр, а за ним і Феодор низько вклонилися господареві потаємної кімнати.

— Прошу, — сказав великий логофет дрому і вказав на два стільці, що стояли перед кафедрою з її боків.

Никифор Тавр і Феодор сіли.

Володар державних таємниць мав зичливе, добре і привітне обличчя, але це не обманювало Феодора. Знав, якою страшного, підступною і безжальною силою той володіє. Колись, за часів узурпатора Никифора Фоки, великим логофетом дрому був не хто інший, як Іоанн Цимісхій. Він і захопив імператорський вінець…

— Скільки тобі років, хлопче? — запитав логофет.

— Шістнадцять, — коротко озвався Феодор.

— Шістнадцять… Чудовий вік! Вік, котрий не викликає підозри… Як тобі здається, Никифоре?

— Гадаю, що так, — стримано відповів начальник секрети.

— Як тебе звуть?

— Феодор.

— Це ім’я від батьків?

— Ні, від церкви.

— Яке ж було від батьків?

— Божедар.

— Божедар… Дар божий… Що ж, твоє ім’я не змінилося, воно тільки перекладено на грецьку мову. А хто ж твої батьки?

— Не пам’ятаю.

— Зверни увагу, Никифоре, він не пам’ятає… Невже усі твої вихованці отакі забудьки? А це, юначе, слід не пам’ятати, а твердо знати: твій батько — василевс, твоя сім’я — секрета!

— Запам’ятав, великий логофете! — смиренно схилив голову Феодор. — Дякую за урок.

— Тямить! — усміхнувся до Никифора Тавра логофет. Поблажливо позирнув на хлопця, ніби лише для цього повчання викликав до себе. Однак наступної миті він враз посерйознішав.

— Тобі відоме ім’я Ахмед-ібн-Арслан?

— Так, логофете, відоме, — тихо мовив Феодор.

— Ще б пак! Це ж він купив тебе у печенігів для тяжкого рабства, а продав нам на кращу долю. Багато було за тебе плачено! Шкодуєш за минулим?

— Мені нема за чим шкодувати.

— Слушно! Так-от, Ахмед-ібн-Арслан — наш давній агент. Має багато знайомих, для котрих іноді виконує делікатні доручення. От і недавно його попросили — і за це, звісно, гарно заплатили — передати таємного листа протоспафарію, начальнику наших меченосців. Аби не викликати жодної підозри, купець негайно виїхав за межі імперії, а листа наказав передати своєму слузі. Цей лист у мене, а протоспафарій досі чекає його. Однак він мусить листа одержати. Запитання є?

— Я уважно слухаю, логофете.

— Правильно робиш. На всі необхідні запитання я відповім сам. Слухай далі: віднині ти — отой слуга Ахмеда-ібн-Арслана і більше ніхто, раб, якого купець разом з листом дарує протоспафарію. Ти віддавна був куплений Ахмедом і навчений військовій справі, аби слугувати в особистій варті купця. Начальник мечоносців готує зраду, збирається перейти на бік узурпатора. Втечу його затримує тільки цей лист з дуже важливими відомостями. Якими? А цього ти не знаєш, і це справді так. Тікаючи, він обов’язково візьме тебе з собою. Як ти гадаєш, Никифоре, візьме його Агафій Італ чи ні?

— Візьме. У таких справах свідків не лишають.

— Так. Найчастіше лишають покійників. Але цього не станеться, бо на тому боці протоспафарій почуватиме себе у безпеці, а добрий і відданий воїн ніколи не завадить. Тобі, Феодоре, нічого не загрожує, бо змовників, котрі писали цього листа, ми до певного часу не будемо чіпати. Ясно?

— Зрозуміло, логофете.

— Отже, для всіх ти — вірна людина купця Ахмеда-ібн-Арслана. Протоспафарій Агафій Італ неодмінно буде прийнятий Вардою Фокою. Твоє завдання — сподобатися узурпаторові і зробити так, щоб малий зрадник подарував тебе більшому зраднику: дароване легко дарувати.

Відтак, ти стаєш слугою узурпатора. Слугуй добро і старанно, щоб завжди бути при ньому. Дай мені свій хрест!

Феодор зняв з шиї натільного хреста і простягнув логофетові. Той узяв його, висунув з кафедри шухляду і недбало кинув у неї хрестик. Натомість вийняв інший, скромний і непоказний, на дешевому мідному ланцюжку.

— Якщо на цьому хрестику натиснути отут, вгорі, — сказав значуще, — знизу впаде крапля.

Важко глипнув на Феодора:

— Крапля без кольору і смаку…

Феодор твердою рукою взяв хрестик і почепив собі на шию.

Великий логофет сказав:

— І останнє: куди ж і — головне — коли ця крапля мусять впасти? У келих, котрий питиме узурпатор, незалежно з чим — з вином чи з чистою водою. Коли? У точно визначений час: перед початком вирішальної битви, не раніше і не пізніше. Тільки у цей час, коли він настане! Після того ти мусиш зникнути і повернутися до нас. Зможеш?

Феодор відповів певно:

— Зможу!

— Хай допомагає тобі бог, — мовив логофет, — бо ти — захисник його живого втілення на цій грішній землі. З подробицями тебе познайомить Никифор Тавр. А тепер ідіть! Бажаю і сподіваюся повного успіху.

Коли начальник секрети і Феодор знову опинилися у темряві потаємного ходу, Никифор Тавр підбадьорливо прошепотів:

— Нічого не бійся, Феодоре, все минеться добре для тебе. В хрестику — отрута повільної дії…

Розділ 16

ХВОРИЙ НА ПУРПУР

Феодор нечутно слугував за столом узурпатора. Варда Фока був людиною міцної, вояцької будови, кремезний, тренований щоденними ратними вправами, котрими починав кожен ранок. Обличчя мав довгасте, з різкими, ніби карбованими на темній міді рисами. Волосся і очі були чорні, немов оксамит ночі. Він урядував як справжній василевс: сидів на двомісному золотому троні, на м’яких пурпурових подушках, шитих золотими візерунками царських відзнак, у пурпурових чобітках. Перед ним лежав стос рожевого паперу василевсів і довгі лебедині пера, фарбовані червоно. Поряд стояв каламарик з пурпуровим чорнилом, яким має право писати лише імператор. Поруч з ним, на сусідньому місці подвійного трону, відокремленому од нього тільки тонким золоченим бильцем, лежав масивний золотий хрест, геть всіяний сяючими, як зірки вночі, великими діамантами. Цей дорогоцінний хрест символізував присутність тут прихильного до земного володаря ромеїв незримого смертними бога — духа святого. Діло імператора — святе, хрест — на його знаменах.

Щовечора до великого шовкового намету узурпатора приходили найближчі сановники, воєводи та інші знатні особи, потік яких не вщухав. Узурпатор щедро пригощав їх і вів заздалегідь обдумані розмови. Феодор слугував йому — брав на пробу їжу з кожної тарелі і пригублював з коленого келиха: Варда Фока боявся отрути. Узурпатор зовсім не пив вина, а тільки чисту джерельну воду, яку тримали для нього у прохолодних довгошиїх срібних посудинах, бо срібло надає воді

живої, цілющої сили. Це тішило і в той же час бентежило Феодора. Тішило, бо сам не любив хмільного зілля, бентежило, бо сп’янілий не панує над собою і втрачає пильність. А мав брати на пробу все — і воду, і вино.

Все сталося так, як передбачив великий логофет.

З купкою вищих чинів служилої знаті, яких протоспафарій схилив до зради, Агафій Італ перебіг на бік узурпатора тієї ж ночі, коли до нього заявився на доброму коні, в легких, але надійних обладунках, при мечі і щиті не гінець, а воїн. Перебіг під самий ранок, коли непоборний сон клепить очі навіть у нічних вартових. Клепить, протоспафарій це знав, хоч солдати й примудрялися дрімати на посту, стоячи, мов коні.

На подив Феодора, протоспафарій не зламав на листі печаток, отже, й не прочитав його, натомість довго і ретельно розпитував посланця: хто йому листа дав, кого він знає, кого бачив, що писалося у тому листі. На все Феодор відповідав коротко:

— Не знаю, пане.

Він справді не знав, і в його відповідях виразно бриніла щирість. На останнє запитання він відповів, як було домовлено:

— Мій господарю, єдине, що я знаю, це те, що славний купець Ахмед-ібн-Арслан разом з листом дарує мене.

— Ти раб?

— Колись був купленим рабом, ще в дитинстві. Але добродій Ахмед-ібн-Арслан навчив мене військовій справі і причислив до своєї особистої варти. Тепер — слугуватиму тобі, — Феодор низько, рукою до землі, схилився.

Протоспафарій посивів у походах, був досвідченим воїном, і його прикро вразило напівцивільне безладдя, що панувало у стані Варди Фоки, напівцивільне, бо люди були при зброї, отаборилися у військових наметах, а заснували недоладний триб життя чужоземних переселенців, яких імператор ще не наділив землями.

Не було ладу серед воїнства Варди Фоки: узурпатори завжди щедрі й поблажливі до своїх вояків, щоб не перебігли до ворога, не покинули своїх дек…

Щемно стало протоспафарію від того огидного для старого солдата видовиська, ворухнувся в душі сумнів — чи вірно вчинив, зрадивши василевса, але пригасив той розпачливий сумнів, бо вже не було у нього назад вороття. Навпаки, намагався себе заспокоїти, бо навіть на око військо Варди Фоки було втричі більше, аніж у Василія. Агафію Італові міг би дещо розтлумачити Феодор — наприклад, звідки і для чого останнього місяця в таборі узурпатора раптом побільшало напрочуд дешевого, але міцного вина, — та він, зрозуміло, не зронив і словечка.

Перебіжчики чекали, поки покличе їх василевс, та Варда Фока сам приїхав до них кінно, в оточенні молодих протоколістів — ад’ютантів з багатих сімейств, що навчалися при імператорові ратної науки. Захоплено дивився на нього Феодор, з тим скромним і невибагливим захопленням, яке тішить саме видовище обожнюваної людини.

Помітив той погляд вродливого, свіжого на обличчя юнака Варда Фока, і світло стало йому на серці, бо серед свого почту бачив тільки понурі або хитрі, стримано холодні або жадібні очі — очі пихатих вельмож, рівних йому походженням, сановитих інтриганів, лютих до усе вищих чинів кар’єристів і навік уражених блиском імператорського золота шахраїв. Знав їм усім ціну і не вірив нікому. А тому чисті, щирі очі юнака огорнули його теплою блакиттю.

— Хто цей хлопчина? — запитав протоспафарія, беручи у нього листа.

— Охоронник купця Ахмеда-ібн-Арслана, подарований мені, о сонцесяйний, — відповів Агафій Італ.

— Гарний дарунок — вартий маєтку, — сказав імператор.

— Якщо до вподоби, візьми його собі, о даруючий ласку.

— Маєш маєток!

Агафій Італ вдячно схилився, а Варда Фока зламав печатки і розгорнув листа. Він читав його, і обличчя у нього світлішало — мав уже другу на цей ранок радість.

— Наші друзі із західних земель, — піднявши вгору листа, гукнув до всіх, — зібрали велике допоміжне військо! Зараз у Фессалоніках вони сідають на кораблі!

— Слава василевсові Варді Першому! — вмить рознесли його радість по всьому табору.

Василеве під’їхав конем до протоспафарія і запитав:

— Агафію, скажи мені, з якого це часу підлеглі дарують імператорові його ж таки власність?

— Не розумію, о наймудріший…

Василевс пояснив:

— Тут сказано: юнака дарують тому, кому адресовано листа…

Протоспафарій зблід. Феодор насторожився.

— Спокій, Агафію, не потерпай даремно. Ти дарував од щирого серця і матимеш маєток, як було обіцяно… Після перемоги!

Вдруге вклонився протоспафарій, однак в думках його ворухнулася підозра: адже молодий гінець виразно і твердо сказав, що дарований саме йому. Він скоса кинув темний погляд на хлопця, але на обличчі Феодора не відбилося й найменшої бентеги. І справді, якщо подумати, хлопець привіз листа до нього, до протоспафарія, і не відав, що писано листа імператорові. Він рішуче відкинув кволу підозру, а дарма…

Відтоді слугував Феодор за столом самозваного імператора. Одразу піднявся над багатьма, бо не кожному довірить обережний василевс порядкувати своєю їжею і питвом, треба на це мати його особливу прихильність. Навіть коміскорт, начальник усього царського намету і особистих царських служб, котрий на всіх інших дивився з похмурою суворістю, не забував щасливому юнакові приязно всміхнутися.

Слугував Феодор за столом і уважно слухав цареву мову, хоч зміст її не мінявся, а мінялися тільки люди, запрошені до намету імператора.

А казав Варда Фока ось що:

— Хто губить імперію? Різна наволоч і покидьки, бо навіть для них царський трон зробився приступним. А коли древні роди, обурені таким неподобством, піднімали голови, ці голови рубали. Безрідні узурпатори нищили аристократичні роди, щоб з багна піднятися над ними. Ким був Роман Лакапін? Моряком і темним неуком. Навіть батька свого не пам’ятав і тому величався Лакапіном, тобто народженим у Лакапі, що у фемі Ліканд. Але ж це він до того знахабнів, що всупереч вимогам синкліту своєю узурпованою владою призначив візантійським патріархом свого сина-підлітка Феофілакта. Ясно, те дитя марнувало час не на відправах у храмі святої Софії, а в батьковій конюшні, де годувало

жеребців ізюмом і сушеними фігами. А тим часом цей неук встиг скарати магістрів Стефана і Миколая, містика Іоанна, стольничого Константина Воїла і ще багатьох сановників з добрих родів. Не дивно, що патрон святих василевсів, бог — дух святий, не терпить сусідства смердючих м’ясників та селюків і карає за це блюзнірство нерозумних і піддатливих злу ромеїв… Води!

Слуги підносили срібний глек з тонкою довгою шиєю, наливали прозору рідину у срібний келих, Феодор пригублював і з уклоном подавав імператорові.

— І зараз на троні сидить нащадок узурпатора, — гірко промовляв Варда Фока, — бо хто його пращур? Теж селюк, що приплентався від убогості своєї до Константинополя на заробітки.

Темніли від такої мови очі сановників, суворішали обличчя родовитих феодалів і стратигів фем.

— Він уже встиг загубити військо ромеїв в Траянових воротах і тепер іде на самих ромеїв з найманцями, купленими на золото норманнами і русами, позиченими у їхнього князя-ідолопоклонника. І мудрі були мої славні предки, котрі кров’ю своєю кріпили кордони імперії, але й піднімали переможного меча на династію узурпаторів… Води!

Феодор брав срібний келих і підносив його до своїх уст…

Розділ 17

"БОЖА КАРА"

Зранку у неосяжному таборі Варди Фоки, в якому досі день у день було чути п’яні співи і веселі гульбища, зчинилися всетабірні ґвалт і колотнеча. Молодші командири — пентекоптархи, логархи і декархи — разом із залогами вірних поплічників гуртом йшли в свої підрозділи з

наказом василевса на устах і шкіряними батогами в руках. Вчора Босфор подолали останні залоги константинопольського василевса, і з дня на день мала статися вирішальна битва.

Колись один з василевсів мудро сказав:

— Армія для держави — що голова для тіла. Якщо не дбати про неї, саме існування імперії може опинитися під загрозою.

І зараз цю голову, затьмарену хмільними випарами, приводили до тями.

Першими навели у себе лад кіннотники — важко запанцеровані кавалеарії, що на своїх закутих спереду у броню конях залізним навальним ударом трощили в битвах наїжачені списами шереги ворогів, сіючи серед них панічне сум’яття. Слідом за ними прийшли до тями легко озброєні, в шкіряних обладунках, помережаних тільки тонкими залізними смужками, трапезити, що кидалися в бойовисько слідом за кавалеаріями. Вони гнали розладнане вороже військо і вирубували втікачів.

Кіннотника в армії василевсів завжди були найбільш дисциплінованою і мобільною частиною війська, що здобула імператорським воєводам безліч перемог, іноді навіть над сильнішим і численнішим ворогом. Через це їм завжди платили золотом, платили щедро, вдвічі більше, аніж піхоті, платили стільки ж, скільки привілейованим морякам з феми Самос, де споконвіку набирали квіт візантійського флоту. І зараз, горді тим, що вони знову довели свою перевагу перед піхотою, кіннотники верхи вдерлися в піший табір і періщили батогами непокірних.

А надвечір розбурханим воякам, які знову позбиралися до своїх підрозділів і загонів, але котрі проте ще глухо і невдоволено бурчали,

командири роздавали срібні й золоті монети, аби вгамувати їхнє обурення. Давно відомо: благородний метал тішить солдатське око…

Табір повільно об’їжджав Варда Фока — у сяючому панцері з електрону, білого металу, який виплавляли виключно для василевсів із срібла з домішкою жовтого нубійського золота. З його виблискуючих місячним сяйвом плечей звисав довгий пурпуровий плащ, що вкривав круп білого коня із світлими, аж сивими, гривою та хвостом і копитами, окутими червоним золотом. Імператор був задоволений і милостиво позирав довкола. Воїнство зустрічало його радісними вітальними вигуками: гроші зробили своє.

З того для минув рівно тиждень, коли зайнявся день битви. Варда Фока вірив у магію чисел і тому на підготовку до вирішального бойовиська поклав рівно сім днів. Усе сприяло йому. На кожного солдата імператора Василія він мав трьох. Знову магічне число! З його воїнством йтиме свята небесна трійця! За спинами ворогів — води Босфору і свічадо Пропонтиди. Тікати їм нема куди! Вони поляжуть отут, на землі малоазійських фем, де піднявся у своїй могутності непереможний рід Фок. А вже увечері він урочисто, як належить василевсові, в’їде на білому коні до безборонного Константинополя і оселиться в палаці земних богів Буколеоні.

Військо Василія Другого не лякало його. Що має ворог? Жалюгідну жменьку схоларіїв, чотирнадцять тисяч моряків, вояків хоробрих, але не звиклих битися на суходолі, десять тисяч найманців палацової варти — норманнів, хазарів, печенігів, вірменів, арабів, лангобардів і африканських маврів. А ще — шість тисяч русів. Та у нього, у Варди Фоки, лише кінноти стільки! Правда, моряки познімали з кораблів каменемети балісти, але хіба балістіарії завдавали хоч колись великої шкоди рухливому військові, яке веде напад, а не стоїть на місці?

Битву Варда Фока хотів провести з найменшими втратами, бо снував далекі войовничі задуми, гідні його уславлених предків, а це

потребувало великої раті. Саме через ці далекосяжні задуми він і не поліз на стіни Константинополя.

План битви він розробив простий, що випливав з розташування ворожого війська. На лівому крилі його стояли різноплемінні найманці, на правому — моряки. В центрі закріпився руський корпус, за котрим ховався імператор Василій з резервними загонами схоларіїв. Справу буде завершено тієї ж миті, коли буде вбито василевса. Отже, необхідно якомога скоріше дістатися до нього. А прямий шлях до василевса — через шереги русів. Саме сюди він і кине залізні хвилі кавалеаріїв, які розріжуть вороже військо на дві частини і зметуть резервні залоги. Для повного ж успіху необхідно скувати обидва крила, щоб вони не могли надати жодної допомоги центрові. Це зроблять лучники. До найманців, котрі не мають баліст, під захистом щитоносців підійдуть піші, а до моряків — кінні, в котрих не поцілиш з ба-лісти. Вони й триматимуть обидва крила у напрузі і тривожному чеканні нападу величезного війська. А тим часом…

Так, слід одразу ж кинути на центр усю кінноту!

Змести, розчавити, знищити!

Битва триватиме не більше як годину…

А ще — добре було б захопити Василія живцем. Тоді Варда Фока власноручно зіштовхне його у Босфор. Хай спробує у важких цезарських обладунках вплав дістатися до Константинополя, аби всі бачили, що Варда Фока йому дарує життя і що долю його вирішує боже провидіння…

Імператор ромеїв Василій Другий тієї ночі теж мало спав. Тривожні думи обсіли його, охопили голову, немов терновим вінцем. Варда Фока боявся отрути, Василій Другий — зради. Він був підозріливий, маломовний і понурий, наказував в останню мить, аби ніхто не встиг

переказати його розпоряджень, особливо військових, ворогові. Коли влаштовував прийоми або правив раду, одягався, як на василевса, скромно — був у срібній кольчузі і червоному плащі, помережаному смугами з тонких разків перлів. А ще, тримаючи в правиці державу — символ земної влади, не забував узяти в ліву руку акакію — мішечок з прахом, що нагадував про тлінність усього сущого.

Васплевс твердо покладався на своє не вельми численне, але вміле на раті військо: ромеї не любили завжди жорстоких, пожадливих найманців, а також грізних і не піддатливих ні на умови, ані на підкуп північних руських вояків і розбишак-моряків, які, аби дозвіл, залюбки спустошували власні береги. Отож пощади їм усім чекати годі, вони знають про це і тому битимуться до кінця. Так гадав ромейський імператор, котрий щиро вірував лише в людські підступи, бо й сам всеньке своє життя знався тільки на них.

Того пізнього вечора, що давно вже зачорнів на ніч, він сидів зсутулено на троні сам-один, вчепившись обома руками в золоті бильця, аж гостро стирчали в боки лікті, і мріяв про перемогу. Тихо було в імператорському наметі. Держава і мішечок з прахом недбало кинуті на сидіння поруч, де мав незримо перебувати бог — дух святий. Василій сам не помітив свого блюзнірства, хоч думав в цю мить про бога. Якщо він переможе (якщо переможе!), то увійде до Константинополя смиренно, пішки, босоніж і з непокритою головою. Перед ним ступатиме четвірка білих коней, запряжених у квадригу. На ній везтимуть чудодійну ікону богоматері, котру в храмі святої Софії уславлять як істинну переможницю над узурпатором. А сам василевс, наслідуючи вікопомні діяння сипа божого і людського Ісуса Христа, власноручно обмиє ноги кільком царградським жебракам, що в очах людей не принижує лише живого земного бога…

Але як усе-таки перемогти? Про активні дії, про напад не може бути й мови — надто мало для цього сил. Лишається стояти і вистояти, винищуючи ворогів. В центр він помістив руський корпус, що складався з добірних вояків. До того ж руський воєвода, що мав ім’я громовержця

Ілії, своєю спокійною вдачею, стриманого певністю і тамованою силою був чи не єдиний, хто викликав у василевса дивну для нього самого беззастережну довіру. На крилах — зарубіжні найманці і моряки з балістіаріями. Але ж немає жодних сумнівів, що про це розташування вже відає Варда Фока, вояк уславлений і досвідчений, який напевне все врахував і на все зважив. Яку ж несподіванку йому приготувати? Правда, великий логофет твердо запевняє, що під час битви станеться чудо, бо справа імператора — діло святе, отже, провидіння обов’язково подарує йому гучну перемогу… Однак провидіння ще ніколи не допомагало тому, хто сам нічого не робить. Яку ж пастку вимислити для Варди Фоки?

Рівно опівночі імператор ромеїв Василій Другий покликав заспаного дорученця і мовив:

— Наказую: перевезти всі балісти від моряків на крило норманнів! Зробити це швидко і нечутно! Відповідаєш головою.

— Слухаюся і скоряюся, о великий!

Коли виконавець несподіваного наказу пішов, василевс криво посміхнувся: тепер жоден зрадник не встигне повідомити Варді-узурпатору про зміну місця баліст…

…Рано прокинувся Варда Фока, але спокійно лежав у пурпуровому ложі з заплющеними очима, аби ніхто не мовив, ніби його покинув сон: імператорові хвилюватися не личить. І лише коли перші промені сонця теплим золотом лягли на його обличчя, він розклепив повіки. Торкнувся дзвоника, що мелодійно задзеленчав. Одразу ж до спочивальні увійшов Феодор, свіжий, як ранкова роса, схилився в уклоні, як того вимагає палацовий етикет.

— Води, — сказав Варда Фока, сівши на ложі і спершися плечима в червоні подушки.

Феодор підійшов до інкрустованого ніжно-рожевим перламутром столика, де стояв срібний глек з джерельною водою і срібний келих, залишені звечора імператорові на ніч. Стояв він спиною до василевса, але Варда Фока бачив, як він налив і підняв келих до уст, хоч увечері пив з цього глека.

"Сумлінний і вірний хлопчак, — відзначив по думки імператор. — Правильно робить — за ніч різне могло статися..."

Феодор з уклоном підніс йому келих. Губи його були зволожені. Очі дивно блищали.

"Хвилюється перед боєм", — подумав Варда Фока і запитав:

— Це перша твоя битва?

— Так, мій пане, — відповів хлопець.

— Що ж, матимеш змогу показати, чого ти навчився у варті купця. — І обіцяюче докинув: — Якщо відзначишся, приймеш лицарську посвяту з моїх рук. То що, покажеш свою вмілість?

— Так, мій пане...

Варда Фока маленькими ковтками випорожнив келих до дна.

На смак вода була пречудова...

Обрій на сході запнула синювата димка, і сонце парувало в ній, мов великий розжарений мідний гонг. Війська вже вишикувалися до битви, але воєводи чекали, коли висохне ранкова роса, зрадлива під ногою взутого в шкіру атакуючого солдата: той, хто впаде, вже не підведеться... В центрі війська Василія Другого суцільною стіною

темніли увігнані вузьким кінцем в землю високі, до плеча, червоні руські щити. За ними густо здіймалися гостроверхі шоломи північних варварів й убивчі жала списів. Цю грізну стіну мав проломити таранний удар кавалеаріїв.

Варда Фока цупким поглядом роздивлявся щільні шереги ворогів, радіючи, що сонце сходить за його спиною. Це надавало йому ще однієї переваги, бо сонце не сліпитиме його хоробре військо. Впевнено сидів він на білому коні, весь у білому електроні і пурпуровому плащі на плечах. За ним червоним прямокутником була розгорнута бойова корогва, на котрій золотий Георгій списом колов і конем топтав чорного, вже переможеного супостата-змія.

Холодна роса піднімалася від землі прозорою парою. Ще трохи — і ця ж земля зроситься гарячою кров’ю.

…Ще звечора імператорові Василію Другому доповіли про дивне, незвичне поводження русів. Вони відмовилися навіть від легкого вина, а цілісінький день вмивалися і прали натільний одяг, аби стати до битви світлими і чистими, ніби не однаково, в якому вигляді полягти під мечем. А потім ще їли до поту, навіть вже в неохоту, бо вранці не візьмуть до рота ані риски, а тільки вип’ють по кухлю води. Серед стану у них було накопано безліч ям, які дихали пекучим жаром древесного вугілля і навколо яких вони, зморені надмірною трапезою, поснули. Але імператор на це не зважив: кожен народ має свій звичай. Не хочуть вранці їсти, щоб бути легкими в бою? То хай! Аби стояли і не хилилися.

Однак вранці здивувався й Василій Другий: молоді отроки роздмухували у ямах ще не охололі жарини, над ними навішували місткі казани, які скоро запарували. А весь руський корпус, наїжачений списами і готовий до бою, вишикувався навколо них, ніби для того тільки й прибув до далекої Візантії, щоб боронити збройною рукою свої похідні казани з киплячою юшкою…

Здавалося, це роса до чистої прозорості вимила повітря, щоб засяяв радісний, сонячний день перемоги. Однак земля під травою була ще вогкувата, і це було добре, бо пилюка не запне одразу ж панораму битви.

Варда Фока змахнув рукою.

Ліворуч, як і було замислено, рушили щитоносці, а за ними юрбою посунули пращники і лучники. Праворуч торкнули п’ятами боки коней лучники верхові.

Варда Фока повернув свого білого коня До кавалеаріїв і, натужуючи голос, щоб почуло його якомога більше воїнів, почав казати:

— Вершники! Перед вами вороги, за спинами яких вас чекає із щедрими дарунками перемога! Нападіть на них сміливо і невідпорно, хоч вони й не тікатимуть од вас негайно. Я знаю це наперед і кажу вам, бо змалку вихований у битвах і здобув багато перемог. Доля солдата у бою невідома, і ви знаєте про це так само добре, як і я. Але швидка і рішуча перемога зберігає життя багатьом солдатам, які збагачуються опісля битви, як ніколи. Пам’ятайте! Вас чекають золото і коштовності! Отож вперед! На ваших списах — смерть ворогам! В бій, воїни Христа!

Засурмили ріжки, вдарили кімвали, загули бубни. Задзвеніли обладунки, залізні шереги рушили, спочатку повільно, потім усе швидше, набираючи навальний темп. Вершники підбадьорювали один одного криком, передні наставили довгі списи, задні підняли мечі, що зблискували на сонці. Земля важко задвигтіла. Над полем котився грізний залізний грім. Коли остання шерега проминула імператора, вперед рушили легко озброєні трапезити, безжальні переслідувачі втікачів.

Варда Фока кинув швидким оком на фланги. Картина, яку він побачив, вразила його. На лівому крилі, там, де стояли варяги, летіли в

неповороткі залоги щитоносців і лучників кам’яні брили і важкі колоди, всіяні залізними гостряками. Воїни, гинучи цілими купами, задкували, бо не могли лишити своїх шерег і розсіятися: без захисту щитоносців вони робилися здобиччю ворожих стріл. А варяги неспішно сунули за ними, дружно підтягуючи на линвах балісти.

На правому крилі теж коїлося непередбачене. Вершники метушилися, а коні їхні раптом падали мов підкошені, болісно іржали і били ногами, калічачи своїх безпорадних хазяїв. Видно, поле перед правим крилом було густо всіяне триболами-їжачками, залізними кульками з гострими шипами, котрі мертво впинаються в копита коней. З рядів моряків сміливо сипонули пращники і прицільно збивали камінням ще вцілілих вершників.

А в центрі ріс і ширився навальний залізний гуркіт. Кавалеарії набрали повної швидкості, коли їм уже самим неможливо зупинитися, коли вони, хоч би й мертві, своєю запанцерованою вагою ламають ворожі шереги. Руси зустріли їх чорною хмарою стріл, що, ясна річ, не зупинило вершників. Ще кілька секунд — і вони таранним ударом проб’ють центр.

Та що це?

Очі Варди Фоки радістю заблищали.

Нажахані руси заметушилися, самі розкололися по центру, панічно побігли до лівого і правого крил, і уся важка кіннота прогуркотіла повз них, не зустрічаючи жодного опору.

Переможне ревище вихопилося з тисяч горлянок:

— Бий!

— Рубай!

— Жени!

Нараз коні кавалеарії почали валитися. Відчайдушний зойк розітнув повітря. І Варда Фока тоді побачив і сам в душі жахнувся ворожим хитрощам і підступам. Коні на повному скаку раптом загрузали в глибоких ямах з пекучим жаром, ламали ноги, борсалися, скидаючи в це гаряче пекло вершників, які з тваринним ревом даремно намагалися врятуватися. А в цю страхітливу знавіснілу мішанину кінських і людських тіл з розгону вганялися нові залізні шереги, збільшуючи хаос і сум’яття. А руси спритно котили до цієї безпомічної валки, що все вище громадилася сама на себе, свої візки, на котрих парували казани з киплячою рідиною, і безжально перекидали їх в те й так знищене місиво. Вершники в залізних обладунках, з шпарин котрих парувало, з нелюдськими криками видиралися звідти, щоб тут-таки впасти або забитими копитами збожеволілих коней, або посіченими мечами, або прошитими стрілами, або піднятими на списи.

Обидва війська мимоволі слідкували за цим страхітливим побойвиськом, де безславно і жахливо гинула найкраща, ударна частина армії узурпатора. Феодор теж дивився на це страхіття, сидячи верхи в шерегах безсмертних — особистої гвардії Варди Фоки, і холодний страх стискав його серце.

Кіннота тікала. Мчала назад без ладу і порядку, тікала панічно, вже непридатна до раті, а придатна тільки до втечі. У вирячених очах навіки застиг невимовний жах, а чорні роти були роздерті божевільним криком. Солдати бачили таке, коли громили чужі міста, рубаючи кожного стрічного. Але таке вони бачили у інших, бачили по праву війни, та не серед своїх товаришів по зброї. Жахи війни обернулися проти них, і багатьом з них закортіло кинути зброю і тікати звідси світ за очі…

Варда Фока відчув цей небезпечний для нього настрій солдатів. Тепер йому лишалося одне з двох — або перемогти, або загинути. Про відступ, що було б зараз із тактичного боку найрозумнішим, не могло бути й мови, бо воєводу роздерли б власні солдати…

Зараз він сам, особисто, поведе своє воїнство в останній рішучий бій, поведе попереду шерег безсмертних, під зображенням непереможного святого Георгія. Ось тільки виїде на горбок і коротко усім скаже:

— Солдати! Покажемо варварам, що ми справжні римляни!

Він виїхав-таки на той горбок, щоб бачили його усі, бо всі за ним насторожено стежили. Раптом незнайома досі млость охопила усе його дуже тіло. В очах пливло й туманилося. Зусиллям волі Варда Фока тримався у сідлі, долаючи вкрай недоречну слабкість. Однак обладунки з електрону дивно обважніли, вгинали плечі і гнобили тіло. Зір запнула каламутна імла. Варда відчув, що не всидить верхи на коні, який танцював під ним і бив копитом. Останнім зусиллям він зійшов з коня і стояв, хитаючись, перед мовчазним воїнством. А тоді впав як підтятий. Всі бачили це. Він виїхав бадьорий і сповнений сил, мужнім і рішучим воєводою, а впав без жодного поранення. Обличчя його збіліло, губи зчорніли, очі осклянілі, ніс загострився. Варда Фока вмер.

Тієї ж миті залунали серед війська Василія Другого поодинокі голоси розсіяних по всіх загонах агентів Никифора Тавра:

— Божа кара! Бог покарав узурпатора! Хай живе святий імператор Василій Другий! З нами бог!

Крик ширився, солдати охоче підхоплювали його, бо розуміли, що кривавому побойвиську раптом настав чудодійний кінець. Обличчя посвітлішали, засяяли радістю.

— Диво! Диво! — волали. — Бог явив диво! З нами бог! Бог покарав узурпатора!

А потім усі крики злилися в одне громоподібне:

— Божа кара! Божа кара! Божа кара!

До воїнства Варди Фоки виїхали магістри і почали вигукувати:

— Бійтеся божої кари! Кожному, хто кине зброю, василевс подарує життя і кожного охочого візьме до свого непереможного війська! Складайте присягу на вірність імператорові Василію Другому! Кидайте зброю!

Впали до ніг перші щити, а по них усе дужче й дужче забряжчали мечі…

…Феодор стояв у гурті беззбройних, знеславлених бранців, що чекали своєї черги на присягу. Хмільні від звитяги і вина, переможці глузували з них. Щемно було на душі Феодора: ніхто й ніколи не дізнається про його подвиг, що вимагав від нього усієї сили розуму і вміння, коли його на кожному кроці чатувала люта смерть. А замість слави він заслуговував спільну з усіма неславу переможених, безсилих і принижених. А чому? Щоб ніхто згодом не зосередився на зайвих думках, побачивши його на службі імператора. Він відчув чийсь пильний погляд і звів очі. На нього з коня привітно дивився Никифор Тавр.

Розділ 18

ТАЄМНЕ ДОРУЧЕННЯ

Великий логофет дрому викликав до себе на розмову віч-на-віч начальника одного з провідних відділів — секрети по охороні імперської безпеки Никифора Тавра.

На вигляд великий логофет був добрим і зичливим дідуганом, можливо, тільки надміру зморшкуватим і завжди надто заклопотаним. Але очі мав по-молодому блискучі, колір обличчя — здоровий, рухи — енергійні. А ще мав одну слабкість, яка нікому не заважала, — кохався в староримській патриціанській моді: коротко вистригав сиве волосся, голив обличчя, в своїх покоях кутався в білу сенаторську тогу і одягав

ремінні сандалії на босу ногу. Спершу цей дідок викликав симпатію, але перед ним тремтіли найбільші сановники імперії і боялися за її межами.

Никифора Тавра він зустрів привітно і приязно — зналися віддавна і навіть, наскільки це можливо між людьми, що звикли все приховувати і втаємничувати, товаришували, отже, й довіри мали один до одного більше, ніж до когось іншого.

Великий логофет одразу ж люб’язно запросив начальника секрети помилуватися його екзотичним садом з фонтанами, а поки туди йшли, жваво просторікував про випадкове або незначуще — нові сорти вин, гарну для риболовлі погоду і поновлені після придушення заколотів змагання кінних квадриг на іподромі. І тільки, коли вони в саду зупинилися біля купи, здавалося б, хаотично накиданих диких каменюк, з-поміж яких з шипінням фонтанували тугі струмені, щоб потім з плюскотом опасти і розбитися долу, логофет заговорив про діло, задля якого покликав.

Але, хоч сторонніх вух тут не було та й неможливо було підслухувати, бо їх оточував відкритий майданчик, голос його все одно притишився і цілком губився в шумовинні фонтана. Навіть Никифор Тавр, що стояв майже впритул до нього, змушений був дивитися на його губи і напружувати слух. Ну, що ж. Зате, коли говорив він, дивився на губи і прислухався логофет. Та це їм обом анітрохи не заважало, бо розуміли один одного з півслова.

— Чи не здається тобі, — почав логофет, — що облога Херсонеса русами аж занадто тривала?

— Здається, — з тонкою усмішкою відповів Никифор Тавр, — але я смертна людина і тому можу помилятися.

— Можеш, — охоче погодився великий логофет, — але, гадаю, зараз ти не помиляєшся.

— Радий це чути.

— А ще більше зрадієш, коли почуєш ось що: на допомогу обложеним василевс споряджає великий флот з хлібом, вином, м’ясом, рибою та іншим харчем. Самого хліба наказано відвантажити сімсот мір пшениці.

— Ого! Стане на цілий рік!

— Авжеж, стане. Якщо флот дійде…

— А хіба не дійде?

— Чому ж? Обов’язково дійде. Зараз для штормів не сезон, а більше транспортові нічого не загрожує: його супроводжують шість дромонів і ціла ескадра тахідромів.

— Тоді — таки дійдуть. Від грецького вогню руські лодії спалахують, мов смолоскипи, а дромони для них — цілі плавучі фортеці. Отже, шлях не заступити.

— Маєш рацію. Особливо якщо додати, що за бортами тих плавучих фортець стоятимуть тисяча солдатів і загін балістіаріїв з новими балістами, що влучно кидають на ворога й найважчі камені.

— Навіщо все це?

— Усі вони мають підсилити військо херсонеського стратига.

— Сила! Але ж залога на стінах Херсонеса сама варта цілого війська. Не заздрю князеві Володимиру.

— Але чому?

— Не візьме він Херсонеса, бо не годен обложити його з моря.

Великий логофет одразу пожвавішав і рвучко підняв голову, щоб поглянути в очі Никифорові Тавру:

— Я ладен забитися на будь-який заклад, що й двох місяців не мине, як руський володар відчинить ворота отих одвіку пихатих херсонітів.

— Так, про них ходять чутки…

— Чутки! Через ці так звані чутки їм тепер ні солдати, ані сам господь бог не допоможуть.

— Але звідки така певність?

— Зваж: це тільки мої недолугі припущення. Та я був би радий за свою, сподіваюся, ще тямущу голову, якби вони здійснилися. Хоч мені, безумовно, як і усім, шкода було б втрачати Херсонес…

— На чому ж ці припущення ґрунтуються?

Великий логофет не відповів. Він мовчки, перебираючи пальцями, сунув правицю під прохолодні струмені фонтана, потім різко змахнув рукою, струшуючи з пальців краплі води. Набрав повчально-показового виразу глибокої задуми.

Відтак нарешті з притиском мовив:

— Як ти гадаєш, чи допоміг би херсонітам флот, якби їм раптом забракло води?

Никифор Тавр розуміюче примружився, однак запитав:

— Хіба води не стане?

— Боюся, що не стане, — скорботно зітхнув логофет.

— Але ж досі…

— Ха, досі! Князь Володимир досі не знає, що питна вода йде до міста по водогінних трубах з колодязів, які знаходяться на горбах позаду його війська. І варто йому про це дізнатися… А дізнатися він може будь-якої миті…

— Так, варто йому про це дізнатися, як херсонітам лишиться саме море.

— Отож, ціле море води! Кажуть, якщо випарувати з неї сіль, морську воду можна пити. Однак, Никифоре, коли ти там будеш…

— А хіба я буду там?

— Так, бо підеш з флотом… Так-от, коли ти там будеш, обов’язково завітай до лазні, бо ліпша нагода тобі навряд чи трапиться. А лазні там чудові — ще із староримських часів! В одній з них на стіні викладено рідкісну навіть на ті часи мозаїку — дві молоді жінки, що миються, між ними висока посудина з водою, квіти і птахи. Завваж, що мозаїку виготовлено з прибережної гальки, і варто на неї хлюпнути водою, як вона раптом спалахує яскравими барвами… А втім, про що я казав?

— Що ліпшої нагоди помитися мені не трапиться…

— Ах, так! Що-то значить — стареча пам’ять, — бадьоро вів далі логофет, сміючись блискучими очима. — Раджу піти до лазні Агафона: якщо не помиляюся, там працює напрочуд вмілий масажист. Ім’я його — Анастас…

— Дякую за корисну пораду.

— Ет, дещиця! Чого тільки не зробиш для кмітливої людини! Сподіваюся, тобі вистачить тижня на водні процедури?

— Цілком.

— Розумієш, я хочу, щоб ти повернувся з тим же транспортом, а він у Херсонесі стоятиме лише тиждень. Розвантажиться, візьме з купецьких складів зайвину товарів і — назад. А вдруге туди завітати він навряд чи встигне. Мабуть, тобі не з руки було б зустрічатися з князем Володимиром в підкореному ним місті? Бранця не захищають привілеї колишнього посла імператора. До того ж, як виявилося, брехливого… Адже імператори не брешуть, брешуть їхні посланці.

Розділ 19

ЗОЛОТА СТРІЛА ЗРАДИ

Дивно було бачити Анастаса з його промитим і пропареним але до неприродної і якоїсь неживої блідості обличчям, яку ще більше підкреслювала коротка кучерява борідка, в передранок біля фортечних мурів. Він кутався у темний гіматій і сторожко озирався на всі боки. Але кам’яні, позбавлені дерев вулиці Херсонеса у цей час були порожні і голі, як не уживані пенали.

На сході ледь світлішало. Прокидався хрусткий прозорий ранок. Анастас нечутно і легко стрибав пощербленими сходинами-плитами, зволоженими за ніч подихами моря, піднімаючись на верхній майданчик чотирикутої вежі, де стояли дві важкі балісти, котрі вдень вивергали на русів каміння і нечистоти. Зараз тут, окрім цих бойових машин, більше нічого і нікого не було, — нічна варта пильнувала місто нижче, на стінах, ховаючись в критих переходах і позираючи на ворожий табір крізь вузькі бійниці.

Анастаса зараз ніщо не обходило, окрім точного і ретельного виконання таємного доручення. Він прискалив око і дивився на величезний військовий табір грізних північних воїнів, що вісім місяців тому прийшли під стіни Херсонеса на чолі зі своїм князем Володимиром. Стали під стінами і вперто стоять, хоч місто взяти не можуть. Та й не місто хоче взяти князь Володимир, а хоче узяти в жони сестру василевса Анну, як йому було обіцяно. Але все лихо в тім, що після гучної звитяги над Вардою Фокою в столиці забули або удали, що забули, про ту вимушену обіцянку, а гордий перемогою імператор Василій не підписав договір, укладений у Києві, знехтував домовленістю, яка його ж самого урятувала. Нині імператор привів до присяги величезне військо, зібране узурпатором, і ладен був тепер воювати хоч би з усім світом. Будь-який привід до війни його, нерозумного у своїй жадобі до ратної слави, тільки тішив.

Однак в логофетії дрому, в секреті якої служив Анастас, гадали іноді інакше і не завжди радилися з василевсом, бо василевси — розумні і нерозумні — один за одним виходять на яскраву сцену історії і йдуть з неї, щоб вже ніколи не повернутися, а римська держава лишається і мусить лишитися назавжди, хоч би й міняючи, мов театральні маски, своє обличчя. Адже якщо василевс своїми нерозумними діями готує власну погибель, то навіщо гинути разом з ним імперії? Чи не краще триматися звичного гасла, приємного для будь-якого автократора: хай живе василевс і разом із ним міцніє держава ромеїв! А для цього…

А для цього слід пустити до ворогів оцю золоту стрілу, яку Анастас щойно вийняв зі складок гіматія. Стріла золота, а золото обов’язково помітять. Така стріла не загубиться. А на її тонкому тілі пергаментною рукою згорнувся лист "до князя Володимира у власні руки". Рурка була перехоплена широкою, яскраво-червоною шовковою стрічкою, теж дуже помітною. Анастас увіпхав своє пропахле усіма херсонеськими лазнями тіло поміж грубезними зубцями вежі, щоб, бува, його навіть випадково ніхто не помітив.

Унизу, в стані русів, прозоро курилися пригаслі багаття. Руси міцно спали у шатрах, на возах, біля посивілого від попелу жару укопаних в ями кострищ. І тільки вартові стояли на чатах, стовбичили де-не-де на високому насипному валу непорушно, мов кам’яні ідоли на степових курганах.

У повітрі коротко зблиснув золотий разок. Анастас був спокійний, хоч досі його обов’язки полягали у тому, щоб слухати, але не діяти. Службовцеві секрети дозволено все, навіть зрада василевсові, якщо вона лягає на терези добра для імперії. Але виконавцеві чужої волі було невтямки, що цієї хвилини він зрадив херсонітів.

Коли Анастас повертався сходами вниз, то побачив під вежею двох чоловіків у темних, як у нього, плащах з насунутими на голови каптурами. Анастас випростав з-під гіматія руку і помахав заспокійливо: мовляв, усе минулося добре. Двоє унизу, не чекаючи його, одразу ж скочили верхи на коней і поцокотіли геть, викрешуючи іскри кам’яними вулицями міста.

"…Будь певен — не запізнюся!" — пообіцяв Никифор Тавр логофетові.

І він не запізнився: полетіла зі стін Херсонеса золота стріла-листоноша "до князя Володимира у власні руки". А в листі було сказано: "Колодязі, які суть за тобою зі сходу, дають воду, що йде по трубах; копаючи, перейми її". Сьогодні він на власні очі бачив, як на горбах почали копати… Отак Никифор Тавр успішно завершив свої "водні процедури" і тепер повертався на галері разом з Феодором, якого узяв з собою в цей нетривалий вояж, до Константинополя.

Він непомітно для самого себе звик до цього хлопця, а може, й полюбив його, хтозна: начальник секрети ніколи не кохався в самоаналізі. Однак той факт, що Феодор був причетний до цієї цілком секретної акції (а це суперечило настановам великого логофета),

промовляв сам за себе. Як не є, а справа була така серйозна, що, якби про неї дізнався імператор, йому разом з логофетом не зносити б голів, адже голови не тримаються на плечах державних зрадників. А втім, імператор ні про що не дізнається. То хіба обов’язково мусить дізнатися логофет про Феодора? Зрештою, як логофет і наказував, Никифор Тавр виконав його волю — взяв особисту участь у здійсненні цього вельми небезпечного діла.

Никифор Тавр походжав з Феодором на верхній палубі галери. Берег вже зник за обрієм, але чайки ще не покинули корабель і з різкими скриками снували над ним. Повівав свіжий, м’який вітерець. Рипіли оголені щогли, бо вітерець був супротивний. На нижній палубі лунко ляскали на оголених спинах рабів-веслярів шкіряні батоги наглядачів.

Він навмисне вийшов на палубу, подалі від сторонніх, бо давно зауважив, що Феодорові муляє якесь тривожне і невирішене питання. Тепер він неквапом походжав і спокійно чекав, бо передбачав, про що запитає Феодор, і наперед підготувався до розмови. Нарешті Феодор озвався:

— Вчителю, дозвольте запитати.

— Безумовно, Феодоре, безумовно… Що ж тебе цікавить?

І Феодор запитав:

— Ми — охоронці державної безпеки. Чому ж самі віддали напасникам Херсонес? Адже місто витримало б облогу. Чому вивели з Херсонеса усі кораблі? Адже городяни тепер не зможуть навіть втекти до Сурожа або Феодосії.

Никифор Тавр поблажливо усміхнувся:

— Твоє запитання надто складне, щоб відповісти на нього двома словами.

— Але ж ми маємо доволі часу.

— Так, і тому я тобі відповім.

— Я слухаю, вчителю.

— Колись вас навчали в школі, а я тобі знову нагадую. Ти знаєш, що василевс Константин Порфірородний написав для свого сина і спадкоємця цілий трактат з мудрих настанов "Про управління імперією". Зокрема, він писав: "Повинно знати, що якби жителі Херсонеса колись повстали або забажали здійснити щось супротивне царським велінням, то всі, які тільки виявляться в столиці херсонеські кораблі із вантажем, мусять бути конфісковані, а моряки і пасажири-херсоніти мусять бути закуті і заточені до в’язниці..." Василевс був завбачливою людиною.

— Але який зв’язок між цією настановою і тим, що ми вчинили? Хіба ж Херсонес повстав?

— Міг повстати! Якби він витримав облогу русів, пихатим херсонітам спало б на думку, що витримають облогу і візантійського війська. А вони про це давно плекають мрію.

— Але ж тоді їм би ніхто не допоміг і Херсонес склав би зброю.

— Помиляєшся, Феодоре, допомагач знайшовся б. До того ж, сильний.

— Хто?

— Князь Володимир. Адже воюючи Херсонес, він просто хоче дошкулити василевсові. І якби повстав Херсонес, а князь Володимир допоміг йому, ми втратили б усю Таврiку. А відтак що ми маємо? Ось що: повстання херсонітів ми в зародку придушимо руками їхнього можливого спільника.

— Однак чи є певність, що Херсонес повстав би неодмінно?

— Безумовно, такої певності немає. Що ж, розглянемо варіант: місто витримало облогу і не повстало. Та чи вибачив би князь Володимир образу василевсові? Чи не пригадав би він шляхи до самого Константинополя, якими руси вже неодноразово ходили? А в цьому випадку до нього вмить приєдналися б болгарський цар Самуїл, серби і завжди охочі до грабунків і поживи печеніги. І хтозна, чи не впала б уся імперія, знесилена внутрішніми війнами…

Помовчали. Ритмічно і лунко ляскали батоги. Скрикували, як від болю, чайки. За бортом наввипередки мчали з вистрибами дельфіни. Феодор замислено позирав на обрій, туди, де зникло волелюбне місто, зраджене і приречене…

І тепер уже Никифор Тавр повів розмову:

— А що ж дає нам такий варіант: Херсонес узято військом Володимира? Ратифікується угода, руський князь бере династичний шлюб з царівною Анною. Зміцнюються державні зв’язки між Константинополем і Києвом. На випадок війни з Болгарією, а вона колись буде, бо василевс не подарує поразки у тіснині за Траяновими воротами, цар Самуїл втрачає свого природного і, головне, могутнього союзника. Він не зможе покликати на поміч і печенігів, бо між ними стоятиме Русь. Це дипломатична гра, Феодоре, політика, а вона вчить бачити далеко. І тепер скажи мені: хіба ми не керувалися у своїх діях найвищими державними інтересами?

Однак Феодор ще мав сумніви.

— Усе це так, вчителю, — мовив він, — але василевс таки справді хотів допомогти обложеним. І якщо він дізнається…

Никифор Тавр сміявся:

— Він обов’язково дізнається, Феодоре! Дізнається, що херсоніти боронилися мужньо і хоробро. Він знатиме, що якби не чорна зрада, місто витримало б облогу. Він навіть знатиме ім’я підлого зрадника Анастаса, і це трохи применшить його біль від прикрої втрати… Людина легше мириться з невдачею, коли твердо знає, що вона сталася не з її вини.

— Отже, — похмуро вирік Феодор, — загине невинний Анастас.

— Чому? Його захистить від гніву василевса і візьме до свого почту князь Володимир. І це з боку князя буде вельми людяним і похвальним вчинком, бо ми однині матимемо при київському дворі вірного і надійного агента… Що ж до Херсонеса, то ми його не втратили і не збираємося втрачати: Володимир-князь поверне його нам за царівну Анну.

Чайки відлетіли од галери до рідних скелястих берегів…

Розділ 20

ЧУТКИ І ДІЙСНІСТЬ

…З того дня минув лише місяць, і все сталося так, як передрікав Никифор Тавр.

Із далекого заморського Царівграда до повойованого Володимиром Херсонеса знову прийшли візантійські кораблі. Без катафрактів, схоларіїв та балістіаріїв. Прийшли кораблі з царівною Анною, небаченими скарбами і коштовностями — шлюбним посагом царівни-нареченої, щедро узятим повними пригорщами з казково багатої імперської скарбниці.

А ще на обряд хрещення нареченого, князя русів Володимира, прибули високі духовні сановники, а свідками шлюбу — найвища палацова еліта. Зійшов на таврійський берег й сам великий провестіарій, що піклується про всі палацові церемоніали. Оскільки ж будь-яка царська церемонія пов’язана з великими витратами, його супроводжував чиновник фінансового відомства, за котрим м’язисті чорні невільники несли тугенькі мішечки з товстої шкіри на залізних замках, вщерть набиті літрами, найбільшими візантійськими грішми, кожен з яких складав по сімдесят дві золоті монети-номісми. А ще прибув хранитель царських архівів з цілим почтом помічників-нотаріїв, що мали складати шлюбний акт і державну угоду. А серед них усіх десь скромно губився й начальник одного з маловідомих відомств логофетії дрому Никифор Тавр із слугами. А ще візантійські кораблі привезли у трюмах константинопольських пацюків і, певно, на кінчиках щогл столичні чутки і плітки.

Аж дивно стає, як і звідки люди про все дізнаються?

В Херсонесі, одразу ж після прибуття кораблів з метрополії, почали вперто переповідати розмову, що, мовляв, сталася поміж імператором Василієм, його братом Константином і сестрою їхньою царівною Анною. Переповідали так докладно і певно, ніби порфіродні володарі ромеїв розмовляли (якщо вони справді про це балакали) не проміж собою, в своїх царських палатах, куди нікому без дозволу входу нема, а на столичному іподромі посеред тисячовухого натовпу міських нероб-гаволовів.

А переказували таке.

Буцім одного дня прибув з Херсонеса до Константинополя посланець від князя Володимира і сказав царюючим братам його слова, котрі вивчив напам’ять: "Оце узяв град ваш славний. Якщо ж не віддасте за мене сестру, то й столиці вашій сотворю, що сотворив оцьому граду".

І нібито страх як злякалися царі і вирішили віддати князеві Володимиру царівну, а з нею послати всіх потрібних для такого діла священиків, сановників і чиновників. А царівна прийшла до них з плачем: "Чим я перед вами, мої царі-братики, завинила?" А вони відповідають: "Та нічим не завинила, царівно, а тільки красою і вродою, що ні пером описати, ані словом сказати. Тому й сватає тебе в жони славний воїн — руський князь". Тут забилася царівна в горі-жалобі, мов уражений стрілою лебідь-птах: "Що ж ви робите зі мною, мої царі-братики? Хіба не я вас любила й голубила замість матері? Не своєю волею від вас іду, але вашою. Як у полон, до варвара іду. Да лучче б мені тут смертю померти!" І сказали їй на те царі-брати: "Ти іди і не май зла на нас. Може, приверне тобою господь бог Руську землю до покаяння, а Грецьку землю тим порятує від лютої брані. Чи не бачиш ти, скільки вже лиха наробила Русь грекам? І якщо днесь не підеш, зроблять і нам так само, як Херсонесу". І сказала їм у відповідь невтішна царівна: "Що ж, послухаюсь вас, мої царі-братики. Піду з вашої волі у полон до варвара сльози лити. Не задля вас піду, бо й ви мені не захисники, а щоб урятувати грекам їхню землю..." І тоді нічого не пожаліли царі із скарбниць своїх для сестри-царівни, щоб хоч у златі-сріблі і коштовностях вона втішилась. Та нічим не втішили царівну, бо сіла вона на красень-корабель вся в сльозах, гірких і солоних, як і чорне Руське море...

А поки точилися серед цікавого люду ці балачки і пересуди, сталося те, про що згодом оповів нам Нестор-літописець:

"Хрестився ж він в церкві святого Василія, і єсть церква та стояща в Корсуні[2]-граді, на місці посеред града, де торг діють корсуняни;

палата ж Володимира з краю церкви стоїть і до цього дня, а царицина палата за олтарем. По хрещенню ж привели царицю на брачення...

Володимир же по цьому узяв царицю, і Анастаса, і попів корсунських з мощами святого Климента, і Фіфа, учня його, узяв посудини церковні і ікони на благословіння собі... Взяв ще, ідучи, дві мідяні капиці і 4 коні мідяні, що й понині стоять за святою богородицею, про які невігласи торочать, що вони з мармуру. Корсунь же віддав грекам, як платню за царицю, а сам прийшов до Києва".

...І попливли назад до Царівграда значні священики, високі сановники і чиновники державних відомств. А серед них і Никифор Тавр поплив. Віз він великому логофетові таємного листа від Анастаса. Ховав того листа у пласкому срібному футлярі, а футляр той привісив собі на мотузку під одяг, на голе тіло, щоб ніхто його не побачив.

"Все підготували так, як треба було, — писав Анастас, — у світлиці царівни поставили перед стіною ще одну стінку, але таку тонку, щоб все мовлене було чути. І там могла заховатися лише одна людина. Ніхто не знав про цю схованку, і цариця не знала теж, інакше зчинила б галас.

Одного дня прийшов до неї Володимир і відпустив з покоїв усіх слуг і служниць. Лишилися вони вдвох та ще я за тонкою стінкою. Ліг я на підлогу, щоб не ворухнутися, і тамував подих, бо якби знайшли мене тоді, не вийшов би я зі своєї схованки живий. Лежав я і тремтів, але слухав уважно. І почув, що казав Володимир до царівни.

"Жаль мені тебе, царівно, — казав він грецькою мовою, — бо я розумію твій розпач. Але вислухай мене і теж зрозумій. Гадаєш ти: ось прийшов варвар — так ви називаєте нас — і повоював тебе, небачену і некохану, для своєї примхи. Це не так. Адже й мене ти досі не бачила і не покохала, а пішла під вінець. Чому? Бо ти і я живемо не для себе, а для своїх народів.

Ти гадаєш: я силою взяв тебе. Це не так. Самі греки віддали мені город Херсонес; отже, самі греки віддали мені й тебе. Ти не знаєш про це, але я можу тобі довести.

Ти гадаєш: ось примусили Володимира задля тебе прийняти хрест. Це не так. Я міг вашої віри не прийняти. А я прийняв її. В угоді сказано, щоб лише я — князь — охрестився, а я зроблю більше — хрещу усю Русь. Чому? Бо Русь більша, ніж уся Візантія, а живуть в ній різні племена, бо вважають себе різними, насправді ж — однакові. Кожне плем’я має свого бога, і це різнить їх. Хотів я всіх об’єднати, зробивши усіх богів рівними. А що вийшло? Вийшло на зле: з гір Києва племінні боги промовляють — різні люди живуть на Русі, бо різних богів мають. Один я володар на Русі, один в ній має бути бог. Ось чому я взяв вашу віру і хрещу усю Русь. А ідолів волоком поволочимо з гір і втопимо у Дніпрі. Один Христос по всій Русі запанує.

Ти гадаєш: ідеш до варварів. Це не так, царівно. Скоро буде в нас все, як у інших народів: одна віра, один князь, один закон для всіх. Будуть пишні білокам’яні палаци, котрим інші народи ще позаздрять. І буде по всій землі йти про Київську Русь добра слава, яку нічим не затьмарити. Я знаю, так буде.

Я прошу тебе, царівно, проймися цими моїми думками і намірами, інакше не бути тобі руською княгинею, славною на цілий християнський світ".

А голосу царівни я не почув: вона слухала і мовчала, як і я".

Отакого листа привіз Никифор Тавр.

Довго і замислено сидів над ним великий логофет. Потім піднявся і кинув його у вогонь. Дивився, як він вигинається вгору, чорніючи, як спалахнув і розсипався сірими пластівцями. Никифор Тавр полегшено зітхнув: кепсько їм обом було б, якби раптом цей лист потрапив до рук

нещадних палацових інтриганів. А відтак можна спокійно доповідати василевсові про нову й велику дипломатичну звитягу. Зрештою, князь Володимир воліє, щоб його думки лишилися непочутими…

Розділ 21

БОГАТИРСЬКА ЗАЛОГА

Легкий, наче птах, повертався сокіл-корабель від Дніпрових порогів до фортеці Воїн, віднедавна збудованої на місці впадіння Сули до Славутича. Воїн завершував низку фортечок, що захищали Русь від Дикого поля, — Ромен, Глинськ, Синець, Кснятин, Лубно, Сліпород, Лукомль, Римів. Такі ж фортечки були побудовані на Трубежі і Стугні. Важко стало степовикам вдиратися на Русь: якщо вже сунути по здобич, треба їм було нині збирати велику орду. У Воїні і по всьому Посуллю очолив рать Ілля Муромець.

Сокіл-корабель повертався від дніпрових порогів з трьома десятками дружинників на борту, які аж до того небезпечного волока оберігали купецькі лодії, що пішли в далеку путь до греків. Були на борту ще князів дядько Добриня й сам воєвода Ілля Муромець, скупий на слово, щедрий на ратний подвиг. Повезли купці до Константинополя звичний товар у тороках і незвичні думки, які їм уклав шляхом-дорогою мудрий Добриня.

А думки були і незвичні, і тривожні…

От породичався Володимир-князь з візантійськими царями-братами, дав їм в платню за царівну славний Корсунь-град. От була хрещена Русь, і на грецькій горі Афоні русичі заснували власний монастир, де розумні отроки вчаться у ромеїв грамоті і книжковій премудрості, щоб і на Русі були вчені мужі. І ще: узяли із Царівграда митрополита Михаїла і священиків для відправ — усі греки — не сперечаючись. Добре чинили чи зле? Добре!

Чому ж ромеї знову таємно підбурюють проти Русі печенігів?

Чого їм ще треба?!

Які підступні задуми вони снують?

Чия голова у цьому ділі і чия рука у дії?..

Оце й мали з’ясувати купці, бо степова кіннота знову почала хмарами збиратися на рубежах. Назвав їм Добриня вірних людей, які мусять дещо знати.

Чув ці розмови Ілля — не крився перед ним Добриня, хоч уславлений воєвода міг би і не чути, бо мало розумівся в потаємних хитрощах. Для нього купець був купець, війна — війна. Він не бачив у гості соглядатая, а бачив лише його заморський крам. Він не вчував у війні чийогось стороннього підступного задуму, а бив, і добре бив, ворога. От і зараз Ілля не сушив собі голову над Добрининими клопотами, а дослухався до розмови, що точилася на палубі серед дружинників.

Легко линув під напнутим прямокутним вітрилом сокіл-корабель, легко просторікував — аби згаяти час — Мишко Потик, богатир, знаний не лише мечем, а й балачками. Сидів Мишко по-степовому, на п’ятах, спритно плів вузлуватими, як корчі, руками ремінні онучі і ловко плів язиком про святих, ніби всеньке життя приятелював з ними. Для Мишка святий Афанасій був ломоносом, Самсон — сіногноєм, що липневими дощами сіно гноїть, Федул — вітрогін, Акулина — гречківниця, а квітнева Мар’я — заграй ярки.

— Щоб ви знали, хлопці, — бадьоро повчав він товариство, — увесь церковний календар неважко запам’ятати, хоч тих святих — як дерев у лісі. Треба тільки утямити, хто з них і до чого причетний, щоб до кожного святого була своя особлива прикмета. Приміром, коли день Афанасія і Кирила? У січні! От собі і затям: Афанасій і Кирило всіх живих

беруть за рило. Або: хто з вас знає, коли день Мар’ї Єгипетської? Ніхто? Отож! А я знаю: ота Мар’я — пісний борщ. Закортіло у квітні капусняку, бо м’ясо з’їдено, ото і є Мар’їн день. А ще: коли квітки з’являються, виставляй бджіл з зимового омшаника на пасіку. Тут і зауваж — діставай бджіл з-під спуда на святого Пуда. В кінці квітня — день Георгія Переможця, а на початку травня — Миколи. А ти примічай: Юрко з росою — Микола з травою, Юрко з теплом — Микола з кормом…

Подумки Ілля завше дивувався таким балакунам, як Мишко Потик, що словом уміють усе докупи зв’язати, як ремінці в онучі. Чи давно ті святці з’явилися? Чи давно в Києві Десятинну церков освятили? Цей спогад був Іллі приємний, бо не бачив жодної такої дивної споруди по всій Візантії.

Везли для неї на лодіях з греків лілуватий і сніжно-білий мармур, везли з Херсонеса готові колони з різьбленими капітелями, везли з-під Овруча втішний для ока червонуватий твердий камінь, а в граді Кия спорудили майстерні для випалу цегли і роблення виливних плит.

І піднялася церква — дивна, небачена, як у казці. Коли Ілля вперше узрів її, вона чомусь одразу нагадала йому здружену залогу богатирів, що стали пліч-о-пліч. Двадцять п’ять куполів її — той вище, той нижче, як у людей різних на зріст — сяяли, мов двадцять п’ять золочених шоломів. З могутніх барабанів-ший на широкі, міцні рамена срібною лускою, мов кольчуга, збігали бляхи, вкладені одна під одну. Червонуваті стіни з овруцького каменю були, як високі щити, котрими непохитні богатирі затулилися — з усіх боків неприступні.

В церкві було світло, як на душі у звитяжця. Підлога, як коштовний килим, — уся викладена різноколірним мармуром, яшмою і смальтою — руським кольоровим склом. Фрески і мозаїка суцільно вкривали стіни і куполоподібну стелю, не лишаючи жодного незайманого клаптя. Знизу були зображені уславлені воїни, а серед них — Юрко Змієборець і Дмитро Солунськпй, що оберігав русичів на чужині, вище — великомученики, а далі — апостоли. Вгорі ж юрмилися янголи й

архангели з трубами, з кола яких лагідно позирала богоматір з сином-богом на руках. А коли піднятися на хори, раптом відкривалося радісне й веселе — тут на стінах грали гуслярі, в дуду дуділи і в тарелі били скоморохи, богатирі здіймали кухлі зелена вина за столом у князя, танцював учений ведмідь, а один лицедій тримав на чолі довгенький стовпець, по якому дерлася заморська мавпа. Все як годиться у людей…

Не подобався Іллі тільки церковний ігумен, блідий, аж сірий, Анастас Корсунський, завше смиренно похилений ромей з ухильними, нещирими очима…

Хоч і поринув Ілля у думки, а помітив куряву, що раптом з’явилася в степу і тепер бігла, не відстаючи і не випереджаючи їхній корабель. Око воїна промовляло: йде кінний загін, бо йде стрімко, не обтяжений возами, загін невеликий, мечів на сто. Чужі чи свої? Але свої не крилися б попід обрієм.

Воїни також помітили підозрілу куряву, але не балакали про це, тільки дивилися в той бік. Михайло Потик теж укляк з ремінцями, пильно прискаливши око, але з оповідкою не вгавав ані на мить, ніби нічого вартого уваги не трапилося:

— Ось і листопад, перший день — курячі іменини, бо жінки зайвих курей ріжуть. А ти затям: на Дем’яна і Кузьми курей під ніж візьми. Нарешті, грудень-студень, час у хаті сидіти, дітей ділу вчити. Тут тобі й день пророка Наума-грамотника: батюшко Наум, наведи на ум. А холод посилюється, мороз лютує, дивись — недалеко й день святої великомучениці Варвари: прийшла Варюха — бережи ніс та вуха. Ото, хлопці, й увесь церковний календарик. Головне — до кожного святого свою прикмету мати, бо інакше всі вони сплутаються, як у грайливої кицьки пряжа.

Ілля Муромець знову повернувся до своїх думок, не забуваючи раз у раз позирати на обрій, де хмарилася суха земля під кінськими копитами: якщо йдуть одвукінь, то в загоні не більше як півсотні мечів…

Так-от: Михайло Потик хитро плете, а далеко йому до словотворців, що співають за князівським столом. Гарно співають, бо складають билини про те, що насправді було. Але якось так співають, що нібито нічого такого й не було, про що слова в порядок уклали, а всі розуміють, про що саме йдеться, і згадують…

Скажімо, чув Ілля билинне слово про доброго молодця Добриню, котрий, мов Юрко Переможець, вогнедишного Змія-Горинича побив, але не гострим списом або мечем булатним, а шапкою з землею грецькою. І, мовляв, порятував тоді хоробрий Добринюшка безліч царівен і королевичів. Порятував, хоч рідна матінка його застерігала:

Матінка Добринюшці проказувала,

Рідна мать Микитичу наказувала:

"Не їзди — йди на гору сорочинську,

Не топчи конем малих змійонишів,

Не пірнай ти, молодче, у Почай-ріку;

Річка тая вельми люта є,

Вельми люта є ще й сердитая,

Перший струмінь її, як вогонь, січе,

А із другого іскри сиплються,

А із третього із струменя дим стовпом стоїть,

Дим стовпом валує та ще й з полум’ям…"

Хто не знає, тому не збагнути, що сорочинська гора — то гора Старокиївська, де Добриня з вірними гриднями кумирів сокирою рубав і у вогонь кидав, а Почай-ріка — то Почайна, куди через Боричів узвіз, мов колоду, волокли Перуна, б’ючи його палицями і стьобаючи батогами, щоб усі бачили: дерев’янка — не бог, не покарає. І недарма у билині матір застерігає Добриню: у Києві було неспокійно, діло виглядало ризикованим — багато хто вболівав за старими ідолами. Та минулося у Києві, бо стояла напоготові князівська дружина, вже хрещена.

Двічі б’ється у билині Добриня з вогнедишним поганським змієм, бо не минулося йому у Новгороді, куди він прийшов з єпископом Іоакімом і повним загоном тисяцького Путяти.

А новгородці на вічі поклали: не пускати Добриню до міста, не давати йому, відступнику, дідівські кумири на поталу. Особливо намовляв їх Богомил, головний волох їхній, і тисяцький Угоняй, котрий їздив кінно і збройно серед натовпу і волав:

— Краще самі під сокирами поляжемо, аніж віддамо під сокиру богів наших!

Тоді ж новгородці пограбували і спалили старий Добринин дім, а деяких родичів його повбивали. Коли ж підійшов Добриня, вони розтягли міст через Волхов-ріку, витягли на берег два камнемети і почали шугати в нього камінням. Однак тисяцький Путята зайшов з воями до Новгорода з іншого боку, де нікого не чекали, і зчинилася в граді зла січа. А Добриня підпалив посадські будівлі і, ховаючись за вогнем, теж вдерся до міста. Ідолів потрощили, дерев’яні попалили, а кам’яних втопили у ріці. Наступного дня зганяли новгородців на водохрещення: чоловіків хрестили вище мосту, жінок — окремо, нижче.

З того дня й кажуть словени: "Путята охрестив мечем, а Добриня — вогнем".

Відтоді Перуна й почали називати Змієм-Гориничем, котрий вогнем пожирав жертовних дівчат і бранців і котрого переміг землею грецькою Добриня Микитич...

Що й казати, пісню правдиво складають, тільки трішки надають їй урочистості. Хіба ж не правдиво співають про нього, Іллю Муромця, про те, як засварився було з самим Володимиром, а ласкавий і справедливий князь визнав власну провину? Або коли він уперше з’явився на князівському дворищі з притороченим у мішку до сідла Солов’єм-розбійником?..

Нечутно лине за бортом Славутич, нечутно суне за обрієм курява. Стоїть тихий, погідний день.

Нараз далеко попереду вихопився з якоїсь дніпрової затоки, вкритої кущами і деревами, швидкий галерний корабель. Став непорушно на стрімкіші, носом по течії, підтримуваний на місці ударами весел. Порснув з обох бортів впоперек ріки блідим грецьким вогнем. По Дніпру з чорним димом попливла палаюча нафта.

Ось воно: за обрієм — курява, на воді — вогонь і дим...

— Зняти вітрила! — наказав Ілля Муромець, наказав спокійно і впевнено, ніби усього цього й чекав. — Веслуй до берега! Шукай затоку! Михайле, виглядай зручні береги для волока!..

Розділ 22

ЗМІЙ У ЗАПРЯЖЦІ

— Збагнули, — задоволено мовив Никифор Тавр, смакуючи сушені смокви, нанизані, мов грубезні кульки чоток, на срібну нитку.

Феодор знав, що Никифор Тавр — людина не з лякливих. Однак знав він також, що коли є така можливість, начальник секрети усіляко уникав відкритих сутичок і невтомно вчив цьому важкому мистецтву, важкому, бо воно насамперед вимагало боротьби з самим собою, вимагало задушити власну гідність, забути про лицарську честь, про своїх підлеглих.

Никифор Тавр полюбляв лишатися ніби осторонь, ніби випадковим свідком і спостерігачем прикрих, іноді трагічних подій, котрі він сам викликав, аби не стати невільником на ланцюгу подальших логічних подій. Людина без тіні, що не лишає слідів. Людина непомітна, але всюдисуща. Людина, що бачить невидиме і чує немовлене.

І зараз Никифор Тавр був задоволений, бо русичі не мали на що скаржитися. Галера порснула вогнем? То й що? Це були звиклі військові вправи, але аж ніяк не напад. Хто ж винен, що руські воїни, котрих, до речі скажімо, з галери й не помітили, злякалися й завернули до берега, де саме нагодився печенізький загін? Гірше було б, якби корабель і далі тримав свій курс. Тоді його справді довелося б спалити. Та про це ніхто ніколи не дізнається. Руси й печеніги споконвіку воюють поміж собою. От невеличка галера з грецькими купцями й наскочила випадково на чергову прикордонну сутичку між ними. Грецький вогонь? Так купці якось мусять боронитися від жадібних і диких варварів, для котрих не існує ні законів гостинності, ані державних угод, а тільки потяг до розбою, грабування і кривди! Недарма ж купці володіють мечами, як воїни…

Никифор Тавр звів руку вгору, аби поплескати Феодора по плечу. Чим далі, тим непридатніший робився Феодор для таємних діянь секрети. Надто помітний, одразу впадав в око, одразу запам’ятовувався. За своє цікаве життя, що тримало його серед нових людей і кидало за моря і гори до чужих народів, Никифор Тавр лише двічі бачив таких

велетів. Першим був руський воєвода Ілля Муромець, котрий назавжди вкарбувався йому в пам’ять, коли, мов вежа, височів на коні на дворищі князя Володимира; другим — Феодор. Такі лишають по собі слід, бо вражають своєю надприродною статурою. Такі довгий слід по собі лишають, якщо лишаються очі, котрі їх бачили, і язики, котрі могли б про них розповісти…

А шкода, бо хлопець надзвичайно кмітливий, що трапляється рідко. Адже ще античні греки твердили: коли природа наділяє людину ростом, вона обділяє її розумом.

"Зрештою, нічого дивного тут немає, — думав Никифор Тавр, — здоровані не тренують свій мозок у хитрощах, бо почувають себе у фізичній безпеці, а малі — хочуть вони того, чи не хочуть — мусять, інакше вони б не вийшли. Малий Філіпп Македонський винайшов фалангу і завоював Грецію, а його син Александр — півсвіту. Невеличкий і сухий Гай Юлій Цезар все життя гартував своє кволе тіло, аби обійти на чолі легіонів весь відомий тоді світ. Феодор — виняток. Секреті не потрібні винятки: через винятки люди вивчають правила. А тренували мозок Феодора — ми…"

Це були втішні думки, бо начальник секрети знову відчув свою зверхність, бо він не виділявся нічим, розчинявся у гурті, зникав у натовпі. Такі, як він, живуть довго навіть у секреті. Пригадалася йому ще палиця мілетського тирана Фрасібула. Коли його колега по тиранії корінфський деспот Періадр запитав, який найкращий спосіб управління підданими, Фрасібул мовчки узяв палицю, вийшов на поле, де колосилася пшениця, а тоді довго і послідовно збивав колоски, що піднялися вище за інші.

"Що ж, добре і розумно вчинив Фрасібул: високий колос — або пустий, або зайвий…"

— Мій колосе, — мовив він до Феодора, граючи подумки на двозначності слова, — час уже сказати тобі, чого ми тут.

Це було звичне правило начальника секрети — нічого не казати, аж поки не настане час конкретних дій; зайві знання у підлеглих вкорочують їхній вік. Людина повинна не словом, а дією бути причетна до таємниці, мусить стати спільником, вуста якого замкнені можливою карою. Навіщо було б знати Феодорові і про мету їхніх мандрів, якби вони не перехопили сокіл-корабель? Якби не перехопили, зникла б мета. Навіщо знати про те, чого не сталося? Коли ж ніхто нічого не знає, тоді нічого й не було.

Єдине, що досі дозволив собі Никифор Тавр, це ще у гирлі Дніпра наказати Феодорові одягтися у печенізький одяг, аби звикав і почував себе у ньому вільно, хоч вихованець секрети, безумовно, й розумів, що галера вирушила у далеку подорож не для того, щоб він звик до вбрання воїна-степовика. Але не розпитував, мовчки виконав наказ і не скинув незручного для ромея одягу навіть тоді, коли на порогах тягли галеру волоком. Він і зараз був у гостроверхому залізному ковпаці, обшитому знизу двома рудими лисячими хвостами, що зависали на спину, у незграбному вовчому кожусі хутром нагору, грубої, але міцної роботи кольчузі, під якою ще пріла від поту і тому смерділа степовим конем шкіряна сорочка. І при боці висів кривий меч, за халявою чобота з вигнутим вгору носком стирчав нагай. Але блакитні очі, рівний ніс, русяві, ще по-молодому м’які вуса та борідка й тут видавали його з головою.

Так, шкода. Непридатний Феодор для діянь секрети — надто примітний для пильного і сторожкого ока змовників, котрі, зазіхаючи на божественне життя василевса, ладні і так в кожному сторонньому вбачати таємного агента секрети. На щастя, охоронці державної безпеки не лише викривають змови, а ведуть ще й розвідку, знешкоджуючи мимохідь на чужих ланах надто високі колоски, щоб в майбутньому не мати з ними клопоту…

— З цього дня, Феодоре, — мовив Никифор Тавр, — ти — печеніг. Справжній печеніг, бо й житимеш певний час серед степовиків. Отой загін — бачиш на обрії куряву? — твій загін. Сотня вершників, які складають його, слухатимуться тебе, тільки тебе і більше нікого. Куди ти їх поведеш, туди вони її підуть, що накажеш, те її зроблять. Твоє слово для них — слово їхнього кагана. За це щедро плачено золотом.

За обрієм курява згасла. Видно, загін зупинився, чекаючи на свого ватага.

— Ось твій знак, — Никифор Тавр простягнув Феодорові червону стрілу без пір’я на кінці. — Не загуби — тебе впізнають по ньому. Вони ж у відповідь повинні встромити в розщеп біле перо дикого гуся.

Феодор узяв стрілу і дбайливо її сховав.

— Цього разу ти здійсниш найбільше з того, що досі робив для імперії, — вів далі Никифор Тавр, — вперше накреслиш схему, якої досі не існувало і не існує, схему Змійових валів Подніпров’я.

— Змійових валів? — здивовано перепитав Феодор, бо ці прості слова немов тихо освітили якийсь теплий, ще неясний спогад.

— Змійових валів, як їх називають русичі. Ти замислювався колись, Феодоре, над тим, що ось цим таврійським степом йшли навали диких кочовиків із сотнями тисяч воїнів, — готи, гунни, авари, хазари, — котрі повоювали безліч народів. Гунни пройшли по всій Європі, аж до країни франків. Ніхто не міг зупинити їх, слов’яни теж, але на відміну від інших народів вони не були повойовані, а тільки сплачували данину, швидше символічну, аніж обтяжливу. Чому? Тому що кочовики не спроможні були до русів дістатися. Річ у тім, що степовикам однаково важко долати і річку, і глибокий яр — необхідно мостити переправи, щоб по них пройшли їхні важкі вози з суцільними дерев’яними колесами на зріст людини. І от руси з прадавніх часів по всій лінії степу почали копати

систему глибочезних і широчезних ярів, котрі захищали їх з боку степу. Мінялися їхні вожді — Бож, Межамир, Лаврита, Мусокій, а ця неймовірна за своїми масштабами праця тривала. І зараз ця оборонна споруда сягає кількасот верств і становить справленій непрохідний лабіринт, таємні проходи в якому знають лише руси. Якщо степовики наважуються ті яри долати, руси непомітно проходять своїм лабіринтом, нападають зненацька і нищать переправи навіть невеличкими загонами. Оце і є так звані Змійові вали.

Казав Никифор Тавр, а його слова засвічувалися в пам’яті Феодора світлими і яскравими, далекими і милими спогадами, як тоненькі свічки у тьмяному й покинутому храмі, освітлюючи усе ширший простір з дивними, призабутими і тому ніби нововідкритими зображеннями.

Йому неясно ввижалося прекрасне й трохи сумне, як у божої матері, жіноче обличчя у сяйві золотих кіс, обличчя тепле і лагідне, до якого хотілося ніжно й пестливо торкнутися пальцем. Ласкаво хилилося те чарівне обличчя-видіння до малого Феодора і промовляло солодко-журливо, з гамованою, ледь відчутною тривогою:

"Із-за моря синього, із-за гір високих прилітало Змііще-Горинище. А на крилах його, мов круки, сиділи Горе із Злощастям. Що не літо, прилітало на Русь вогнедишне чудище. Воно товстими ножиськами лани топтало, вогнедишними головами оселі палило, гнало за синє море, за високі гори у полон-неволю добрих русичів. І лишалося на Русі тільки лихо з жалобою, холодний попіл та сльози вдів і сиріт. Та ось виріс у лісах дрімучих, серед трав колючих, серед річок прозорих, серед земель неозорих славний і сильний руський богатир. Коли він ішов, під ним земля вгиналася, а небо хиталося. Аж ось знову прилетіло Горинище. Почало палити, почало топтати, почало в полон брати. Тоді узяв богатир меч-кладенець і став із лютим Змііським на нерівний бій. Три дні і три ночі билися вони і не могли один одного здолати. І поважчав меч у руці богатиря. А чудище сповна було сил, бо коли одна голова в нього спала і відпочивала, дві билися. Тоді піднявся на поміч славному богатиреві увесь руський люд. В землю гострі палі вбили, щоб чудиську не ступити,

на крила Змііщу сіті кинули, щоб Горинищу не злетіти, а тоді затягли у глибоке озеро, щоб вогнедишні голови згасити. Стало Змііще покірне, як побитий собака. Запріг його богатир у велетенське рало, зроблене з найбільшого, віковічного дуба, і виорав на Змііщі землі навколо усієї Русі глибокими ярами, щоб пішому не пройти, вершнику не проїхати, сірому вовку не пробігти. І ніхто по знав з тих змієвих ярів ходів-виходів, окрім славного і сильного руського богатиря..."

Хто розповідав про це Феодорові? Чиє обличчя схилялося над ним? А може, сам собі колись вигадав чарівну казку, щоб населити добрими привидами своє сирітство і дитинну самотність? Хтозна...

Він відігнав ці дивні видіння, що гріли серце і п'янили голову, аби вислухати до кіпця начальника секрети. Щось він таки недочув, бо Никифор Тавр казав уже не про Змійові вали, а про інше:

— Тепер шлях зі сходу також перетято, бо князь Володимир по всіх рубіжних ріках збудував фортеці і будує нові. От ми й мусимо допомогти нашим степовим помічникам.

Щоб повернути начальника секрети до недочутого, Феодор запитав:

— Хіба василевс збирається воювати з руським князем?

— Навіщо? Поки руси воюють з степовиками, нам воювати з ними не доведеться. Хай виснажують один одного. Однак, якщо руські кордони будуть замкнені, печеніги ринуть до нас. Отож ми й відімкнемо їхні кордони ключем до Змійових валів, котрі ти мусиш пройти зі своїм загоном. А степові кагани одержать твою схему з прихильних і ласкавих рук божественного василевса. Разом із золотом. І будуть вдячні.

Все було з'ясовано. Майже все. Бо Феодор ще запитав:

— А навіщо ж ми перестріли сокіл-корабель?

— Ти не слухав? — Никифор Тавр важко глипнув йому в очі. — Це не схоже на тебе. Не слухав — зараз!..

Никифор Тавр спохмурнів, його брови зсунулися, чоло перетяла глибока зморшка. Змінився Феодор, змінився не лише зовнішністю. Змінився своїм внутрішнім змістом. А він, Никифор Тавр, вчасно цієї метаморфози не примітив. Неуважний агент — непотрібний агент. Варто було б його замінити. Але складну гру вже несила було переграти: як і в шахах, у грі секрети, коли вона почалася, ходи не повертаються.

— Скажи мені, Феодоре, тільки скажи щиро, — м’яко і приязно запитав Никифор Тавр, — ким ти хотів би бути?

— Воїном! — раптом справді щиро вихопилося у Феодора.

— Агент — завжди воїн, — обережно докинув начальник секрети.

— Так, воїн, — погодився Феодор. — Але воїн, котрий ховається, криється. А я хочу зустрічатися з ворогом очі в очі, меч в меч…

— Даремно ж ти не слухав! Саме про вояцькі вправи — око в око, меч в меч, — Никифор Тавр ледь зневажливо всміхнувся, — йшлося. І то — з дуже небезпечним суперником.

— З ким?

Тепер Никифор Тавр заговорив холодно, суворо, стисло і чітко:

— Знову повторюю план, розроблений в нашій секреті. Слухай і запам’ятовуй. На Русь ідуть війною об’єднані племена печенігів. Наші люди поширюють чутки, ніби намовив їх на цей похід руський втікач Варяжко. А насправді їх веде наше золото. Мета — відтягти з-під Києва збройні сили Володимира. Для того, щоб там безборонно міг діяти невеличкий загін, твій загін. Аби не втрачати час, печеніги не братимуть

фортечок Посулля. Отже, в них лишаться збройні застави, цілком достатні, щоб виявити, наздогнати і знищити невеличкий загін. Твій загін, Феодоре. На соколі-кораблі з тридцятьма дружинниками повертається до ключової фортеці Воїн воєвода усього Посулля Ілля Муромець. Якщо знищити цей загін, уся оборонна система розладнається, розіб’ється на відокремлені застави — шлях тобі вільний. Ми перестріли сокіл-корабель — загін Іллі Муромця на березі. Ти викличеш його на чесний двобій і знищиш. На це вміння і сили у тебе задосить. Потім кінною атакою поб’єш усю дружину. Гадаю, сто вершників впораються з тридцятьма пішими воїнами, притиснутими до ріки.

Не сказав Никифор Тавр, що серед дружинників є ще й Добриня, київський логофет, начальна голова руських агентів, котрого також необхідно конче знищити. Навіщо про це казати, коли наказано винищити весь загін?

А Феодор похмуро думав про те, що він власними руками має загубити чарівну казку, яку дивом дивним проніс крізь усі негоди у серці своєму, як проніс на серці нехитрий талісман — плаский камінець на мотузяному гайтані. Лють закипала в ньому, і він був радий наступному двобою хоч би з чортом, аби зірвати на комусь зло.

Розділ 23

ФОРТЕЦЯ З ВІТРИЛОМ

Тієї ж ночі Феодор очолив печенігів і трьох із них відрядив на розвідку, аби роздивилися, де зачаїлися руси, що вони роблять, вивчили місцевість і підходи до корабля, зручні для нападу кінноти.

Трійко пластунів вужами нечутно сунули в гострій траві, сторожко вдивляючись поверх степового, п’янкого від густих теплих пахощів буйнотрав’я. Хочеш щось побачити вночі, дивись від землі до неба. Воно

завше світліше, аніж земля, яка всі фарби вбирає в чорні тіні. Вужчає виднокруг, зате — видко. Коли досягнули прибережного верболозу, попідводилися, нашорошені, напружені, готові до нічних несподіванок. Вже не було потреби припадати до землі. Рухалися обережно, з краю річкового чагарника, пильнуючи теплий піщаний берег, що похило мостився під зірчастий плин. Річка вночі, як і небо, світліша від землі. Пройшли далеко вздовж берега, однак сталося дивне: русів не знайшли. Сокіл-корабель як у воду впав. і тільки коли засіріло на обрії, пригашуючи слабкі зорі, його раптом побачили на крутому піщаному пагорбі, які інколи трапляються в низьких заплавах, на пагорбі, поростому сухою невибагливою травичкою і цупкими, жилавими у корневищах кущиками, які, власне, й не давали Славутичу розмити його у повінь. Висока щогла сокола-корабля зі згорнутим вітрилом впиналася в небо, як хрест на кургані. Недосяжний став сокіл-корабель для грецького вогню, неприступний зробився й для наскоку кінноти.

Коли розвідники повернулися з цією новиною, Феодор вилаявся подумки і рушив до того осоружного горба, непіддатливого буйним хвилям могутнього Славутича, з усім загоном, щоб оточити його і мати русів на оці, аби не втнули вони ще якусь несподіванку.

Пагорб за своєю площею був невеличкий, але крутенький. Корабель ледь вмістився на ньому, зіпертий з обох боків на весла, як на милиці. Борти його були чорно просмолені і добре запалали б від вогненних стріл, якби завбачливі руси щільно не понавішували на них свої довгасті червоні щити, а там, куди щити не сягали, замазали смоляні борти вогким і прилипливим річковим мулом. Піднявся сокіл-корабель на піщаному крутосхилі, як маленька фортечка. Кепська справа, непередбачена. Отаких хитрощів вони з Никифором Тавром не врахували, хоча й могли б щось подібне завбачити, пам’ятаючи жахну загибель добірних кавалеаріїв Варди Фоки.

У чистому полі сто вершників проти тридцяти піших — сила. Але сто вершників немічні проти тридцяти досвідчених воїнів, що бороняться за фортечними стінами. А руси напевне й про воду подбали, якщо не

забули замазати борти мулом, по вінця наповнили усі цебра й баклаги. Малий сокіл-корабель, та високо піднявся, затуливши воїнів щитоносними, невразливими для стріл бортами.

Фортеці відчиняють навальним штурмом або ж тривалою облогою, коли голод або спрага переважать мужність її оборонців. Для штурму — бракувало сили. На облогу — часу.

Що ж діяти? Кликати на підмогу моряків з галери, щоб піти на злам цієї дивної фортеці з вітрилом? Мабуть, так. А втім, в одному ратному ділі й корабель-фортеця не завадить.

Феодор згорнув на стрілі листа, писаного на тонкому пергаменті, в котрому виразно було сказано: "Йдемо на Русь. Київ-град на меч візьмемо, на дим пустимо. Князь ваш митиме копита наших коней, княгиня митиме ноги кагана. Оберіть поєдинщика на чесний бій. Наша сила вашу пересилить". Листа складали разом з Никифором Тавром, щоб забринів для русів незмірно образливо, але й шляхетно, щоб русам сором було знехтувати викликом на двобій, на чесний бій поєдинщиків, щоб з метою несумнівного покарання нахабного зухвальця вони обрали найсильнішого богатиря. А найбільш уславлений, серед них був грізний воєвода Ілля Муромець…

Була пущена стріла вправною рукою і вп’ялася у щоглу корабля-фортеці, дрібно затремтівши пір’ястим хвостом. Тепер слід чекати на відповідь.

Багато знав Феодор про хоробрих у бою русів і в той же час знав надто мало, значно менше, ніж про інші народи, що межували з велетенською Візантійською імперією. Бо всі інші народи мечем вписували імена своїх вождів у всесвітню історію, а руси такої історії по мали, бо не зазіхали на чужі землі і чужий достаток.

Що ж знав Феодор?

А те, що вчив у секретній школі і чув за столом князя Володимира Святославича у спогадах-переказах, що збереглися від дідів-прадідів, у врочисто співучих билинах.

Здавна через Русь, зі сходу на захід, услід Сонцю-Ярилу, степом, що розчахнувся, мов широчезні ворота, котилися численні валки кочовиків, що шукали нових земель і багатої здобичі. І тоді не ставало миру, стовпами здіймалися сигнальні дими, що тривожили серця людей від слобідки до слобідки, від городища до захованого у лісі селища. Піднімалася Русь на рать, як на важку працю. Які люди виринали з неозорого степу? Цього ніхто не відав. Пізнали одне: злі і жорстокі вони, як породження ночі, завжди сильні числом. Різні сутички траплялися з ними — і звитяжні, коли залишки побитих знову губилися в далекій степовій куряві, і гіркі, як лиха недоля, коли осиротілі роди русичів надовго покидали свої оселі і ховалися в дрімучих лісах, серед підступних боліт, де немає стежки ні для кінного, ні для пішого, а тільки для птаха перелітного. Так рятували свої роди і ростили малюків — майбутніх захисників-воїнів. Всі чоловіки на Русі були воями, але не жадібними до січі, а охочими до рала і теслярської сокири, про що й співалося одвіку у билині про славного і сильного богатиря-ратая Микулу Селяниновича.

А в цих нескінченних і здебільшого вимушених сутичках, битвах, походах і війнах у русичів виник своєрідний звичай — вийти перед усім військом на нічию смугу, що поділяє ворожі воїнства, викликати на двобій найсильнішого суперника, аби показати міць молодецьку, ратну удатність і непохитність. Хай славна перемога звеселить своїх і настрахає чужих! А тоді вже гуртом, коли у всіх певно і гордо звеселиться серце, йти і зброєю, мов ціпами, ворогів молотити, щоб для чужинців Руська земля була щедро всіяна лихим спомином, а для хазяїв цих земель — звитяжним.

Знав про це Феодор, коли пускав стрілу-листоношу. Знав він також, що руські лицарі не виходять сам на сам, коли сидять в облозі, бо тоді для них втрачається сенс двобою. Однаково не вийде військо з-за стін,

щоб не потрапити до пастки: у полі за одне життя можна власне покласти, за стіною ж за своє і три, і п’ять, і більше візьмеш. Не вірять руси в долю, в боже провидіння, а вірять у власний розум і здоровий глузд, а тому дорого цінують своє життя, вимагаючи за нього непомірну ціну, по власній ратній змозі, щоб коли вже й полягти, то непереможеним. Адже не є людина переможеною, коли вона й мертва стискає в руці хоч би держак від зламаного меча.

Знав про все це Феодор і тому тепер не відав, чи вийде на двобій з ним уславлений воєвода і поєдинщик Ілля Муромець: вони з Никифором Тавром не передбачили, що руські воїни витягнуть сокіл-корабель на крутий горб і зроблять з нього фортецю. Думалося ж про інше…

Однак мав Феодор за своїми роками школу секрети, мав досвід хитрого психологічного впливу і мав меткий розум, швидкий на практичну оцінку несподіванок…

Розділ 24

ДВОБІЙ

Час минав. Із сокола-корабля не було відповіді. Стало зрозумілим, що поєдинщик не вийде.

Феодор вирішив спіймати русів на гачок. Гачок — він сам…

Він зібрав докупи усю свою розпорошену навколо піщаного горба залогу, вишикував її у шерегу, наказував, вимахуючи правицею. Хай руси бачать, що він тут верховода. Згідно з його велінням, печеніги завернули у степ, зупинилися там на три льоти стріли, позлізали з коней, котрих стриножили ремінними путами, а самі повсідалися на землю, схрестивши йоги, як глядачі театрального видовиська, за сцену якого правив цілий степ.

Нема небезпеки. Двобій пропонується без підступів.

У полі, перед фортецею з вітрилом, Феодор лишився сам-один. Він почав вигицювати на слухняному, привченому степовиками до ратних вправ коні, підкидав високо вгору списа і ловив його на скаку, заохочуючи до двобою поєдинщика. Сам ватаг кличе на бій. На чесний бій. Залога без ватага, як без голови. Спокуса. Велика спокуса…

Не помилився Феодор — піднявся над бортовими щитами руський воїн і промовисто помахав зібганою вуздечкою.

Так! У русів же нема коней!

Феодор підскакав до своєї залоги, обрав найкращого коня, щоб і тут бути до кінця чесним — руські вої на конях знаються — і погнав до сокола-корабля. Стреножив його, щоб печенізький кінь не втік до хазяїв, а сам від'їхав. Бачив здалеку, як зійшов до коня руський воїн, мацав підпругу, а тоді легко, не торкаючись стремена, скочив верхи. Кінь став дибки, намагаючись скинути незнаного йому вершника, але той стиснув колінами ребра коневі, натягнув повід, роздираючи м'які, чутливі до болю конячі губи, а потім відпустив повід, чимось почастував коня, дружньо поплескав його по шиї. Вправний воїн, вміє заприязнити з конем. Але хто саме вийшов на двобій, Феодор здаля не годен був роздивитися.

Поволі наближалися: спочатку слід зустрітися поглядами, потім — списами. Виїхав у поле воїн кремезний, із сторожким, але й рішучим прищуром в очах. Важкого списа тримав, як невагому хворостину. Та це був не Ілля Муромець. Це був Потик, ім'я якого, як і обличчя, нічого б Феодорові не проказало. Не той поєдинщик, не з ним Феодор замірявся битися, і тому, коли роз'їхалися, він не повернув коня, а поволі попростував у степ, не озираючись, даючи зрозуміти суперникові, що не хоче з ним битися. Той здивовано застиг було на місці, а потому кинув коня слідом, волаючи:

— Гей ти, печенізький блазню! Нащо кликав?

Феодор і далі неквапом їхав, опустивши вістрям списа, не перекидаючи зі спини на руку круглого щита. Ця явна зневага вкрай розлютила руського ратоборця.

— Стережися! — гукнув він. — Нагаєм відшмагаю і пожену!

Так, цей не відчепиться, доведеться-таки з ним битися. Але якщо уб’єш його, другий не виїде…

Феодор рвучко повернув коня і помчав із щитом і списом напоготові. Над бортом корабля на весь зріст піднялися руси. Вершники вихором зближалися. Ще мить… Феодор прийняв удар списа точно на залізну бляху посередині щита. Удар був такий міцний, що товстеньке ратище зламалося. Сам Феодор був уже без списа, він навмисне зронив його перед останнім скоком, в його руці крутився аркан. Руський воїн готувався відбити спис, тому був заскочений, коли удавка раптом впала йому на плечі. Вихопив було меча, щоб рубонути волосяний зашморг, та запізно: коні розлетілися, і він з усього маху важко гепнувся на землю. Гнівний крик долинув із сокола-корабля. Нечесний бій! Печеніги ревли схвально.

Потик лежав нерухомий, непритомний, безпорадний. Феодор впіймав його коня, поклав обважніле тіло ратоборця впоперек сідла, спокійною ходою повів коня за вузду до сокола-корабля. Чесний бій! Та не по руці йому поєдинщик. Беріть його живого. Виставляйте сильнішого!

Так його й зрозуміли, бо зняли Потика, а на коня вскочив свіжий воїн. Цього Феодор одразу впізнав, хоч аж ніяк не сподівався його тут побачити. Це був рідний дядько самого князя Володимира Добриня, беручкий до ратного діла богатир. Феодор був без списа, і Добриня виїхав без списа. Виїхав на чесний і рівний бій. Якби усе це зараз

побачив Никифор Тавр, він пожалкував би, що не все сказав своєму вправному вихованцю, і заволав би, виправляючи помилку:

— Убий його!

А відтак Феодор, виконуючи наказ, знову повернув коня у поле й поїхав підтюпцем, не озираючись, даючи зрозуміти, що й з цим не хоче битися. Збуджений гомін долинав з печенізького стану. Не могли степовики збагнути свого удатного ватага, але на те він і ватаг, їхня голова, що думає про невідоме простим вершникам і діє, як хоче. Їх діло мале — в усьому коритися йому, поки він з ними. Він, котрий приніс умовлену червону стрілу без пір’я у розщепі. Так наказав каган.

— Стій! — владно гукав Добриня до Феодора. — Чому тікаєш? Нащо кликав на двобій? Ось я — тобі поєдинщик!

Феодор незворушно віддалявся, не озираючись.

— Виймай меч, гадюченя! — востаннє гукнув княжий дядько і кинув коня вскач.

І знову Феодор був змушений повернутися обличчям. Крутячи довгим мечем над головою, до нього летів Добриня.

— Не квапся до смерті, дядьку! — похмуро попередив Феодор. — Не тебе чекаю!

— Боронися!

Феодор теж вихопив меча. Крутилися коні, б’ючи копитами м’яку, піддатливу землю, вбиваючи в неї траву і непоказні степові квіти. Блискавками спалахували на сонці мечі, але тільки один меч рубцював і шрамував щит — меч Добрині: Феодор беріг зброю, щоб лишилася гострою, без щербинки і зазубринки. Товкли коні землю, огортала

ратоборців сива курява. Та ось Феодор улучив мент, закрутив свого меча, як вчив старий брит Норман Квіклій, змійовиком навколо ворожого леза і смикнув навскоси, вивертаючи його разом з рукою. Аж крекнув від болю у плечі Добриня, меч його сріблястою блискавкою увігнався в трави. А Феодор почав батожити коня обеззброєного суперника, женучи його до корабля і глузливо примовляючи:

— Казав не квапся, дядьку! Ти ж мені у батьки годен, а не в поєдинщики. Не по руці ти мені, як і твоя шабелька. Ач, неслухняне старовидло! А чи діда у себе не знайдете?

Очі Добрині палали гнівом, щоки — соромом. На піщаному горбі збентежено мовчали. Печеніги галасливо раділи. Вдруге переміг їхній ватаг. І то — як! Доброго молодця прислав каган, з червоною стрілою без пір’ячка…

…Виїжджав у чисте поле Ілля Муромець на смертний бій із суперником. Ватаг на ватага. Богатир на богатиря. Рівні на зріст. Рівні в широких раменах. Та чи рівні ратним досвідом? І чи рівні силою?

Не задкував перед ним Феодор, не повертав коня світ за очі. Дочекався свого. Був із списом, мав час відшукати його у густій траві, поки руси давали коневі відпочити, охолонути. Наїжджав на нього із списом Ілля Муромець. Було тихо на горбі. Стало тихо біля стриножених коней. Збагнули: ці двоє не розійдуться миром.

З’їжджалися богатирі, щоб потім у гридниці князя Володимира гарно співалося:

То не дві гори разом зіткнулися,

Не дві хмари разом обіймалися, —

То з’їжджались богатир із Соколиком.

Вони ж билися палицями бойовими;

Держачки у палиць відвернулися;

Один одного боєм не зранили.

А з’їжджаються вони у другий након,

Та й мечами посіклися вони гострими;

Але й гострі мечі їх пощербилися;

Один одного боєм не зранили.

А й з’їжджаються вони у третій раз,

А кололися вони списами гострими —

Довгомірні ратища аж на сім сажнів;

По самісінькі насадки потрощилися;

Один одного боєм не зранили.

Як зіскочили вони з богатирських коней,

Підійшли впритул, обіруч взялись.

Як про щастя мова, то було Соколику;

На злощастя стало Іллі Муромцю, —

Його права рука підвернулася,

Його ліва нога підковзнулася,

І упав богатир на сиру землю.

Як Соколик тут плигнув йому на білу грудь;

Не питав він ні роду, ані племені,

Не питав він по батькові, ні матері,

А зривав з грудей обладунок кольчужений,

А виймав захалявний ніж-кинджал,

А й хотілось розпороти богатирську грудь,

А й бажалося серця богатирського.

Так співалося потім на княжих трапезах. А кінчалося звитягою Іллі Муромця, котрий бив-побив лиходійного печеніга-розбійника. Так співалося, та насправді не так діялося. Так співалося, бо саме так розповідалося, щоб стороннє вухо, а понадто святенника Анастаса Корсунського, — боронь боже! — правди не почуло…

…Лежав Ілля, міцно притиснутий до землі. Перед очима — блакитне небо з білими кучерявими хмаринками, дужа десниця з кинджалом. Не знати, як і встиг перехопити її Муромець, і тієї ж миті відчув, як стискають його горло чужі, мов залізні, пальці. Тьмяніло в очах. Бачив уже тільки чиюсь шию. Білу шию з налитими гарячою кров’ю жилами, що на білому виступала пульсуючою блакиттю. Більше нічого не бачив,

тільки цю шию, що випнулася з подертої кольчужки. І несамовито, з останніх сил рубонув Ілля Муромець по тій білій шиї ребром долоні.

Впав ніж. Розчепилися на горлі залізні, а тепер несподівано зів’ялі пальці. Повільно хилився з його грудей набік чужий велет з моторошними, білими очима, бо зіниці його закотилися під лоб. І вже Ілля сидів верхи на ньому, щільно затиснувши з боків колінами, аби й не ворухнувся, коли опритомніє, і тримав у руці напоготові захалявний ніж. З лоба просто в очі рясно набігав солоний піт. Мов у тумані бачив, як неподалік мирно пощипують травичку їхні коні. Бачив, як печеніги сідають верхи і здіймають куряву, зникаючи в далекому степовому різнотрав’ї. Чому?.. Чи, може, мариться?..

Ні, не марилося Іллі Муромцю. Все бачили степовики, весь перебіг двобою. І ось їхній ватаг лежить нерухомий, а над ним з ножем завис руський сильний батир. Наказ кагана простий: коритися ватагові, що прийде з червоною стрілою без гусячого пера у розщепі. Вони й корилися. Нема ватага — нема кому коритися. Слід повертатися до кагана, що з воїнством йде на Русь по багату здобич. Бо тут що візьмеш? Яка тут пожива? Який зиск? Тільки задурно голову складеш під досяжними руськими мечами. Чи хоче хтось годувати чорних круків власними очима, а кістками — степових вовків?

А Ілля Муромець просто чекав, коли поєдинщик опритомніє, бо йому гидко було вбивати безтямного. Чесний бій! А він, Ілля, не кат.

Розділ 25

ПОЖЕЖА НА ВОДІ

Тяжко опритомнював Феодор, з провалинами в свідомості, коли раптом небесна блакить знову темніла і гасила кволі думки. Та ось в голові все чітко і прозоро вияснилося, хоч тіло полишилося немічним, ніби чужа земля, на котрій він випростався, висотала з нього всі сили.

Вмить спостеріг він, що печенізька залога зникла, а над ним, обіймаючи плечима півнеба, невблаганно завис з кинджалом у руці Ілля Муромець. З його ж, Феодора, захалявним кинджалом.

Втупилися очі в очі — одні без прохання про милість, другі — без жалю. І вперше збагнув Феодор, які порожньо-холодні очі має Смерть.

Несподівано Смерть спитала:

— Ти якого роду? Чийого племені?

Безсила, розпачлива злість огорнула Феодора. Він не міг назвати ні батька, ані матері, не знав і хатини, де народився. Він виріс безрідним блукальцем, безбатченком, і тому не хотів, щоб переможець про це дізнався. Він бажав піти з цього світу, як і жив, без тіні і сліду, ніби не вешталася по світу двонога істота на ім’я Феодор. Тому, аби прискорити фатальний кінець, відповів з похмурою зухвалістю:

— Коли я сидів на твоїх грудях, то не питав, чийого ти роду і племені. Бий!

Але Смерть зволікала.

— Ти не печеніг, — промовляла вона глухим голосом. — Чиєї ти землі? Хто твій батько, хто мати?

Відповів Феодор з тією ж зухвалою зневагою:

— Чи питав я тебе, хто твій батько, хто мати? Бий!

— Скажи хоч, кому по твоїх кісточках сльози лити?

Кому сльози лити? Никифор Тавр їх не литиме…

Феодор славно бився, не осоромився, не зронив ратної честі у потрійному двобої, хоч і лежав тепер переможений. Як би йому зараз хотілося кинути в обличчя ворогові, мов останній виклик, своє ім’я, горду назву своїх родичів! Аби той знав, якого він роду і племені, і відав, що є кому за нього помститися! Але що міг сказати? Що він, можливо, слов’янин? Що, можливо, того ж роду і племені, як і його звитяжець? Щоб загинути без честі, як зрадник, як підлий і нікчемний відступник? Щоб його забили гидливо, як шолудивого пса, чиє тіло кидають на брудне, смердюче гнойовисько?

Нічого не відповів Феодор. Тільки сумна посмішка ледь майнула під його м’якими, як шовк, вусами. Він раптом рвонувся з-під Іллі Муромця, рвонувся з останніх сил, рвонувся лише для того, щоб нарешті дістати неминучий удар і навіки поринути в таємничу потойбічну невідомість. Розірвалася його кольчужка під дужою рукою богатиря, оголила груди, де билося серце. Тієї ж миті впав кинджал. Впав з нараз заслаблої руки Іллі Муромця. Власною вагою увігнався в землю.

І водночас з ним впало тихе слово, що вдарило Феодора громом:

— Божедар…

Ще не міг утямити Феодор, що сталося, бачив тільки, що могутній руський богатир тримає у своїй великій твердій долоні, котра перед цим заледве не стесала йому голову, його непоказний талісман — прямокутний кремінець із червоними й жовтими візерунками та діркою посередині, котрий колись одягла мати на шию синові. Тримає богатир цей талісман і з якоюсь дитинно-несміливою надією шепоче руське ім’я Феодора:

— Божедар…

Звідки знає?..

Богатир підняв Божедара на плечі, притулив до себе, невміло пестив несподівано обережними, злагіднілими руками і ледь чутно шепотів, ніби вливав в знесилене тіло в розірваній кольчужці цілющу вологу:

— Мій синку… Божедар…

Він промовляв і промовляв ім’я сина, ніби це було найчарівніше, найдивніше, найкраще слово у світі, ніби у світі лишилося тільки це єдине слово, а всі інші зникли.

І було кому сльози лити. Вони самі собою струменіли з чотирьох очей, зволожуючи почорнілі від пилюки обличчя і солоні від ратної праці вуса. Обидва не помічали тих сліз, бо то з очей струменіло не горе, а пролилася радість, як теплий, курячий дощ у сонячних променях. Ілля Муромець знайшов сина. Божедар знайшов батька, прийшов до свого славного роду і могутнього племені. Знайшли вони один одного, але знайшли у лютому двобої не на життя, а на смерть, коли син підняв руку для смертельного удару на батька, а батько підняв руку на сина…

— Божедаре? — уже запитав Ілля Муромець. — Це твій камінець?

— Мій, батьку, — відповів Божедар-Феодор, — я твій син. Бачиш, я не загубив материн подарунок…

Вражено дивилися на них вої з борту сокола-корабля, а вони й не примітили, як підійшли до них двоє, мовчки послухали їхню уривчасту мову, а тоді лишили їх на самоті, впіймали коней і повели до свого стану.

Скільки сплинуло часу, що минув як мить?

Про це знало тільки ясне сонечко, що вже зачепилося краєчком за правобережний обрій Славути, поклавши на степ довгу тінь від корабля.

Підвелися Ілля Муромець і Божедар, батько і син, на рівні ноги, узялися за плечі і повільно рушили до фортеці з вітрилом, де під горбом, у затінку, мирно в’юнився дим від багаття, над котрим чорнів казан на обкуреному дерев’яному держаку з киплячим кулішем і навколо якого, чекаючи вечорі, скупчилися дружинники. Серед них сидів — ноги навхрест — Мишко Потик, знову плів вузлуватими, як корчі, руками ремінні онучі і про щось весело розповідав. Той самий Мишко Потик, якого Божедар висмикнув із сідла арканним зашморгом. Та він, як і інші, навіть не поглянув у їхній бік, а хвацько приказував:

Як гуляв Гуляйко сорок літ на печі,

Та й вигуляв Гуляйко до пічного стовпа…

Дивне відчуття охопило Божедара, ніби він уже чув колись цю веселу небилицю-небувалицю, ніби він знав її та й забув, а зараз даремно намагався пригадати. Однак Божедар твердо знав, що це його відчуття пов’язане з чимось глибоко схованим у свідомості, неповторним, приємним, рідним і ласкавим, як обличчя матері… А може, це й справді мати колись вперше розповіла йому про ледащого недотепу Гуляйка? І зробилося йому серед оцих незнайомих людей, що напівлежали навколо киплячого казана, затишно і певно, як у батьковій хаті.

Був тут й Добриня. Хотів йому щось сказати Ілля Муромець, але той зупинив коротким словом:

— Знаю.

Тоді пильно поглянув на нього уславлений воєвода, і на його німе запитання Добриня відповів ухильно:

— Не нам судити вас. Хай Володимир-князь вам суд править. Син твій лиха нам не накоїв, хоч і доброго нічого не зробив. Але князь наш — ласкавий, прихильний до тебе…

Повіявся із сивим димом затишок. Зрозумів Божедар, що прийняли його до коша лише з поваги до батька, бо нічим не заслужив приязні у цих нерозважливих на вигляд людей. Знову відчув себе чужим серед чужих. І пригадалася біблійна притча про блудного сина, котрого люди зустріли з настороженою недовірою і лише батько притулив його до своїх грудей. А цього було замало Божедарові, бо не хотів жити серед своїх чужинцем. Легше жити чужим серед чужих, коли ніхто не чекає від тебе добра і приязні, але й ти не тішиш себе даремними надіями, а тільки виборюєш собі право сильного — топтати інших. І вночі сталося!

Гнівно скрикнув дозорець, прокинувся Ілля Муромець, хапливо мацнув коло себе на ще тепле від тіла, але вже порожнє місце, почув у нічній тиші шалений тупіт коня.

Гайнув Божедар у степ. Втік од батька…

Туга охопила Іллю Муромця. Така ж чорна туга, як і ніч, захмарена ніч без зірочки. Важко губити сина один раз, ще важче вдруге. Важко губити сина немічного, малого, ще важче дорослого і дужого, коли він сам пішов до ворогів. Таким — нема вороття. Таким — нема пощади. Краще б лежати йому в степу забитим і невпізнанним…

Зійшов Ілля Муромець із сокола-корабля, сів сам-один серед вугільних трав, зник у темряві. Ніхто не зупинив його, хоч всі повставали, навпомацки шукаючи зброю — щит і меч. Брязкотіли ратним залізом на соколі-кораблі, вдивлялися в безодню ночі, але не шукали очима Іллю Муромця. Шукали й чекали, натужуючи очі і вуха, ворога, небезпечного ворога, котрого своєю рукою привів до них їхній начальний воєвода. Згубила ніч тишу і спокій, а сповнилася підозрілими шерехами і тривогою. Не клепила ніч очі, а ширила сторожкі чорні

зіниці. Не тішила солодкими і примхливими снами, а грізними видіннями нічного бою…

Так тривало довго.

Раптом у густій темряві зажевріла заграва. Піднімалася вона від Дніпра-Славути, червона і тріскотлива, здіймалася буйними спалахами усе вище і ширилася, виразно вирізьблюючи своїми багряними відблисками темні прибережні кущі. Темно-червоні спалахи мінливо заграли на суворих обличчях, гаряче відбилися на міді щитів, потекли, наче кров, на гострих лезах оголених мечів.

По Дніпру за течією пливла пожежа. По Дніпру пливла, від носа до корми здіймаючи вогняні вітрила, грецька галера. Пливла серед моря полум’я, що дедалі ширшало по воді. Страшне це було видовисько, бо здавалося, що горить сам Славутич, хоч воїни розуміли, що то палає розлита на воді нафта, що живить грецький вогонь. Серед вогню на палубі галери у розпачі і відчаї метушилися приречені ромеї. Воїни бачили, як вони з відчайдушними зойками стрибають сторч головою з бортів. Стрибають з вогню у полум’я, щоб виринути на мить у вогняному вирі і навіки зникнути. Лихо сталося на галері з тими, котрі самі везли лихо. Везли те безжальне лихо, щоб інших безкарно вогнем палити…

І ще побачили воїни: від берега до них повільно їде вершник, могутній вершник-велет, ще більший, аніж був насправді, бо насувався на тлі розбурханого полум’я і заграви. Впізнали його, спокійно встромили мечі у дерев’яні піхви, обшиті шкірою, притулили до бортів багряні щити. А назустріч тому велетові піднявся з чорно-червоних трав Ілля Муромець і взяв коня за вузду.

І ще почули воїни: дзвінкий, молодецький голос збуджено і радісно промовив:

— Шлях вільний, батьку! Не зробив я лиха Русі, а зробив добро!

Розділ 26

ЗНОВ У ДАЛЕКУ ПУТЬ…

Без жалю спалив Божедар своє підневільне минуле. Спалив, щоб і попелу на спомин не лишилося, бо й попіл поглине старий Славутич, котрий допоміг йому знищити пастку, приготовану для сокола-корабля, для його батька. Він повертався, сповнений щирої втіхи, бо врятував казку, що народилася серед цих людей і тихо бриніла в його отруєній підступами душі.

Божедара, закіптюженого, пропахлого димом і гаром, приязно, як рівного, як доброго молодця-родича, поплескували по широких плечах дружинники. Мишко Потик хитро мружився і підморгував. А князів дядько Добриня, що спершу зустрів його з холодною стриманістю, дружньо взяв під лікоть і повів до намету на кормі. За ними пішов Ілля Муромець, пішов схвильований, але з гордо піднесеною головою, бо вдруге не втратив славного витязя-сина, лицаря серед лицарів, богатиря.

В наметі вони частували Божедара медом і добірними наїдками, ні за чим не шкодуючи, а по тому Добриня сказав просто:

— Розповідай, Божедаре. Про все розповідай.

Зрозумів Божедар, що вже не буде суду-осуду в розписаній гридні стольного князя київського Володимира.

Довгою була оповідь Божедара про малого бранця-раба, про нелегку долю вихованця таємної школи візантійської секрети Феодора, невільника в золотих ланцюгах і міцних путах облуди. Розповів і про те, що на Русь іде об’єднана рать печенігів, і про те, як він урятував свою дитячу казку. У подробицях розтлумачив далекосяжний задум секрети

щодо схеми Змійових валів. Дипломати Візантії полюбляють непрямі дії, які, проте, прямо ведуть до певної політичної мети.

Уважно слухав його Добриня, заглибився у думки, аж очі зробилися порожніми, ніби сліпими. Так буває, коли людина пильнує не оком, а вухом, коли вона не лише слухає, а карбує кожне слово і тут-таки аналізує оповідку. Та був тут і слухач, очі якого то спалахували гнівом, то крижаніли від люті, бо сприймав він оповідку не холодним розумом, а страждальним батьковим серцем. Ніхто не заважав їм, не потикався до намету. Кожен воїн добре відав, що князів дядько нічого не робить дарма. Коли ж Божедар закінчив, Добриня довго сидів мовчки, підперши рукою підборіддя, щось обмірковуючи. Потім глянув на хлопця пильно-пильно й сказав важко, ніби вимовляв не слова, а виважував над силу кам’яну брилу, що загрузла у землі:

— А чи не повернувся б ти, Божедаре, до Константинополя?

Божедар збентежено втупився в нього, втратив від раптової, зовсім неочікуваної пропозиції мову. Підвів голову Ілля Муромець і теж мовчав. А Добриня дивився спідлоба, з-під кущуватих брів, дивився мало не вороже, як чужа людина, що свідомо коїть лихо.

— Навіщо? — нарешті спромігся на запитання Божедар.

— Не "навіщо", а "для чого", — так само понуро сказав Добриня Микитич. — Багато може зробити людина, коли вона знає, для чого діло робить і в ім’я чого. Коли ж у неї виникає "навіщо", вона не зробить нічого.

— Для чого ж? — стримано запитав Божедар, а очі його повужчали.

— Щоб і надалі служити в секреті…

— Як агент?

— Як наш розвідник, — з притиском уточнив Добриня. — Зрозумій, Божедаре: це необхідно. Іншої нагоди у нас не буде. У Візантії ми маємо своїх людей, але вони далекі від палацових таємниць. А конче треба знати, які задуми проти нас снуватимуть і надалі. Треба знати, щоб жила і квітла у безпеці Русь — твоя батьківщина, Божедаре.

Слова, слова, слова… Непривабливий логічний кістяк думки дипломата, ретельно запнутий у пишні шати слів. Хіба заслабла рука Божедара, аби боронити батьківщину? Хіба не відчув міць тієї руки сам Добриня? І що ж? Знову стати людиною без тіні, що не лишає слідів?

Замислився витязь, похилив голову. Німував Ілля Муромець, глибокими борознами пролягли зморшки на його чолі. Думав Божедар, і ці думки краяли його серце.

Старе поверталося. Не поглинув чорний попіл минувшини сивий Славута. Минуле тримало Божедара мертвим хапком, не пускало в нове життя, де вольному воля, де не треба хитро мудрувати і критися, де твоя зброя — прямий руський меч, а не убивче жало обдуманих і виважених підступів, де ти твердо і певно ступаєш по рідній землі, не боячись власної тіні, а боячись одного — не лишити по собі на цій землі доброго сліду…

Та хай! Його навчили володіти не лише зброєю поєдинщика. Слово — теж зброя. І зараз він, Божедар, доведе, що володіє словом не гірше, ніж мечем.

Він сказав, ніби вголос розмірковуючи:

— Усе це так. Однак загинула галера. З усім людом. Загинув Никифор Тавр, начальник секрети. Врятувався я один. Чи не викличе це підозри?

Чомусь одразу полагіднішали очі Добріші, чомусь засвітилася в них хитринка.

— Мабуть, через чиюсь необережність трапився нещасний випадок, — теж ніби вголос розмірковуючи, мовив він. — Ти ж у цей час перебував на березі і хоч бачив все на власні очі, та нічим не міг зарадити. Загинув Никифор Тавр… То й що? Нема кому розповісти, що трапилося насправді…

— На жаль, свідки є: лишилися живими печеніги!..

— Печеніги? А що печеніги?

— Вони бачили мене переможеним…

— Пречудово. Тебе перемогли і полонили. Але ти втік. Адже вночі ти справді втік. Тобі нічого не доведеться вигадувати. Правда завжди лишається правдою, та не зовсім, якщо облишати суттєві подробиці…

— Згода. Але у Києві загине небезпечний агент секрети Анастас Корсунський. От і виникне запитання: хто ж його виказав?

Посміхнувся Добриня, заперечив:

— А ми не будемо його чіпати. Виявлений ворог не становить небезпеки. Віднині він знатиме лише те, що буде вигідне для нас. З того Анастаса ми зробимо нашого несвідомого помічника, бо всі його таємні дії ми прослідкуємо і перетворимо на нашу дипломатичну протидію… То вже діло нескладне.

Востаннє мовив Божедар у розпачі:

— Та як мені повертатися, коли я не виконав завдання?

Здивовано звів брови Добриня Микитич:

— А як міг виконати? Ти лишився один, без допомоги. Змушений був тікати з полону. Поглянь на себе — весь твій пошматований і подертий одяг вельми промовисто свідчить про це. А поки минеш степ, то з’явишся у Корсуні справжнім лахмітником… Ти хочеш ухилитися, хлопче, а не кажеш про це прямо. Дарма, можеш сказати. Діло, яке я тобі пропоную, не роблять примусово. Можна примусити купця виконати якийсь дріб’язок. У тебе ж я прошу твоє життя. Мені не потрібна рабська залякана душа, бо раб працює для годиться. Ти вільний у виборі, Божедаре. І завваж: в обох випадках цей вибір буде твій! Моє діло запропонувати, твоє — прийняти або відхилити пропоноване! Ти сам собі суддя! Але пам’ятай: в моїй особі тебе просить Руська земля.

Обеззброїв Добриня Микитич хлопця, але й без зброї вмів Божедар воювати. І зараз він подумки воював з державною логікою київського дипломата, воював за свою власну долю.

Якщо він погодиться, змушений буде й надалі ховатися, жити в нещирості, постійній небезпеці і напрузі, самотній в найбільшому тлумі людей. І ніхто не знатиме про нього всієї правди, бо навіть втаємничені про нього брехатимуть, для діла брехатимуть, для його, Божедара, безпеки. Неважко уявити, що про нього оповідатимуть за столом князя Володимира, аби почули вуха Анастаса Корсунського. Оповідатимуть, як Ілля Муромець поконав зрадника, родом русича, що підняв зухвалу руку на Русь. І лишиться він в пам’яті людей у зневажливій, гидливій неславі…

І тоді звів свої сумні очі Божедар на Іллю Муромця:

— Що скажеш ти, батьку?..

І сказав Ілля Муромець, сказав з гіркою суворістю, сказав з тужливою розпукою, ніби суддя, який кладе на терези власну долю, чекаючи несхибного вироку:

— Є міра для зерна, можна виміряти землю і полічити людей, щоб узяти данину з кожного диму. Та чи є така міра, котра виміряла б людину? Чи данина це — служіння рідній землі? Заслуга перед нею — не крам, котрий виставляють напоказ і вихваляють на торжищі. Можна подивитися в зуби коневі, та не зазирнеш в душу людини. Тільки людина сама знає, чи все зробила вона для рідної землі. Хто зробив мало, а хто багато? Хтозна… Чи той, хто всеньке життя вмивається солоним потом за ралом і годує хлібом хоробрих воїнів, чи той, хто взяв меча, щоб навіть ціною власного життя оборонити ратаїв? Для людини єдине на світі мірило — сама людина. А рідна земля прийме й недомірка — вона поблажлива, тільки тихо ляже йому під ноги шовковими травами, як мовчазний докір. Якщо я скажу тобі, Божедаре, не йти до греків, нам обом сором буде дивитися один одному в очі. А якщо з нашої вини зроситься земля сльозами і кров’ю, повстане між нами незроблене, як непокарана зрада. Як тоді житимеш, синку? Іноді не зробити добре діло — таку провину на себе взяти, що й смертю ворогів не спокутати. Я сказав — ти вирішуй!..

Замовк Ілля Муромець. А для Божедара вже не було вороття: батькове слово — закон. Закон судді, котрий клав на терези дві долі, котрий собі виголосив такий же вирок, як і синові.

І сказав Божедар твердо, ніби заприсягався:

— Піду, батьку!

Дивна це річ — сумовита радість, як засіяний білою сіллю жовтий солодкий мед. Дивно було бачити завжди врівноваженого, а зараз хапливо метушливого Іллю Муромця.

— Ще не сьогодні, синку, — промовляв він, пестливо погладжуючи Божедара по голові, як малого.

І тоді знову спохмурнів Добриня, бо мусив сказати:

— Ні, сьогодні, Ілля…

— Чому?! — піднявся на весь свій богатирський зріст Муромець, насуплений і грізний. — Що за поспіх?

Відповів Добриня Микитич коротко:

— Сам чув, йдуть на Русь печеніги. Нам не можна зволікати. Божедар мусить залишити нас, щоб зайві очі його не бачили. Це потрібно для його ж безпеки.

Згасли очі Іллі Муромця.

— Мабуть, так, — тільки її мовив і пішов сам споряджати Божедарові коня у далеку путь аж до моря…

Розділ 27

ВАРЯЖКО

Чорні хмари насувалися на Русь, чорні хмари без дощу і грому. Хмарилося не швидкими блискавками, а пір’ястими стрілами: йшли на Русь печенізькі вояки, об’єднані під проводом кагана Шурхана. Йшли по здобич з ним на Русь й Курсакові діти, як колись ходив їхній батько. Три Курсакових сини їхало з порожніми тороками, щоб було куди класти повойоване срібло-золото, мали похватні зашморги з кінського хвоста для дужих руських бранців.

Дрібний на зріст був Курсаків рід, та один з синів — Яман — не знати чому, виріс дужим батирем, рівного якому силою не відшукати в усьому степу. Народився Яман, коли Курсак довго слугував з ханом у наймах у грузинського царя, і, мабуть, тому й виріс великим, на голову вищим за коня, аби далеко дивитися в степ, виглядаючи батька. Вельми дикий і страшний був Яман на вид.

Колись у сутичці вдарили Ямана в обличчя залізною булавою-перначем, яка своїми гострими рубчаками розірвала йому праву щоку, зігнула стрілку на шоломі, зламала ніс. Зашили тоді щоку, стягнувши на пошматоване місце шкіру з усього обличчя, а ніс так і лишився увігнаним в його пласке, вилицювате лице з двома вивернутими назовні дірочками. Ліве око його було вузьке, як шпарина, а праве, оголене стягнутою на рану шкірою, було велике й вирячене, ніби хотіло вистрибнути. Ця ж рана підняла вгору його товсту губу, відкривши жовті зуби у довічному вовчому оскалі. Моторошно робилося на серці, коли людина дивилася на це спотворене обличчя на товстій шиї, на всю налляту дикою силою статуру, що навіть під кольчугою бугрилася м’язами. Мимоволі відводила вона погляд від того вирячeного ока і зловісної посмішки.

Топтали печенізькі коні ковил-траву. Глибокими борознами шрамували Руську землю важкі колеса возів. Кружляло над військом гайвороння, збиралося у все більші зграї, бо знало, що на списах кочовиків оселилася смерть. Вночі звіддалека чути було голодне виття степових вовків. Йшло на Русь військо у супроводі чорного воронння і сірих вовків. Саме страшніше за вовків.

Ішов разом з тим військом знаними йому шляхами-дорогами витязь Варяжко, колишній дружинник князя Ярополка. Багато років тому пробився він з малою залогою крізь смертоносні хащі списів і мечів Володимирових отроків і втік у степи. Багато років носив він думку про помсту, намовляв жадібних на чуже печенізьких каганів іти війною на Русь. Спокушав багатствами і скарбами. Багато років слухали кагани його звабливу мову, як чарівну казку, цокали мрійливо язиками,

заздрісно зблискували очима, але на Русь не йшли. І раптом сталося. Їхав верхи одвукінь з чужим військом витязь Варяжко, не колишній молодий і запальний дружинник, а зрілий муж і досвідчений воїн. Не змарнів він за роки, не посивів. Хмурилося його високе чоло, хмурилося і не ясніло…

Легко біг під Варяжком степовий кінь, важко було на душі у вершинка. Пліч-о-пліч сунули за ним, здіймаючи суху пилюку, вої, що разом з ним втечею врятувалися, ізгої, що накоїли лиха і ховалися від суду та кари. Різноплемінний люд сунув на Київську Русь вслід за руським витязем.

День у день прудко рухалося військо і все в одному напрямку — від зорі на сході до зорі на заході, зупиняючись на короткий спочинок, лише коли темною і теплою ковдрою вкривала розпашілу землю куца ніч літа з міріадами гострих зірок, яких нікому не злічити. Бігло уперед військо, прямуючи до вечірньої зорі, бігло невитолоченим шляхом до відомого Варяжкові броду на річці Трубежі, де на твердому перекаті води було по кінську шию. Добігло… і враз стало, купчилося всією силою і далі не рушало, бо на протилежному березі густо червоніли руські щити.

Не полізе воїнство вбрід, коли на березі стоїть вороже військо: швидкі річні перекати, коні у стрімнині обережні й неповороткі, вершники — чудові цілі для стріл. А кому хочеться тілами власних воїнів гатити річку? Жадібні були печенізькі кагани, та хто знав, що їм уже плачено відчутними у вазі своїй шкіряними мішечками із заморським золотом? А коли золото вже в тороках, його легко згубити в непевній ратній брані.

Поспиналися намети на печенізькому березі. Запалали багаття. Від річки степовики затулилися про всяк випадок щільно зіставленими возами — з-за товстих непробивних коліс безпечно можна боронитися стрілами.

Вранці ж від табору до самого берега з’їхало троє вершників. Збройні з’їхали вершники. Коні їхні похилили голови до прозорої води, а воїни встромили свої списи вістрям у пісок. Зійшли з коней, поклали в рядок на березі щити, а на них — мечі. Тоді знову посідали верхи на коней і рушили вбрід до русичів.

Зрозуміло стало: їдуть перемовлятися.

Середульший виділявся. Був вищий, жовте волосся м’якими кучерями спадало на плечі, обличчя голене, тільки вуса русими ріжками звисали навколо рота. Не печеніг. Тлумач? Але чому їде, як можновладний муж, у середині і трохи спереду? Їде, як старший серед трьох. А на перемови не простих вояків споряджають. Мало, ой мало хто впізнав його, а серед цієї жменьки нечисленних був стольний князь Володимир.

На руському березі взяли отроки коней за вузду. Посланці зійшли на землю. їх повели до князівського шатра з косо розчахнутими на вході полами.

Сидів Володимир-князь на легкому стільчику з плетених ремінців. Перед ним півколом лежало три круглих опуклих щити, що мали правити посланцям за сидіння.

Повсідалися рядком посланці, русявий усередині, навпроти князя, очі в очі. Задумано чекав на слово стольний Володимир-князь. І сказав русявий, не подібний на печеніга посланець, не спускаючи з князя лихого прискаленого ока, ніби несхибно у нього поцілював:

— Великий каган Шурхан, славний і могутній, вождь сімдесяти семи родів, прийшов до тебе з війною. Хоче він…

Та зупинив його Володимир-князь, зронив слово:

— А по що ти прийшов, Варяжку?

Напнулися м’язи на обличчі посланця печенізького кагана, очі полютішали.

— По твій живіт, Вольдемаре, — підкреслив це норманське ім’я. — За смерть Ярополка!

І сказав на це Володимир-князь із сумом:

— Не по мій живіт ти прийшов, а по кров і сльози своїх родичів. Мабуть, приємно буде тобі мити ноги коня в крові рідного тобі люду. Мабуть, солодко буде тобі пити із срібного шолома сирітські та удовині сльози, що їх наточать тобі давні вороги наші — печеніги, яких ти, Варяжку, на Русь привів!

Злостиво посміхнувся Варяжко:

— Я тільки вчуся в тебе. Я тільки наслідую тобі, славний конунг Вольдемар! Адже так величали тебе норманни, яких ти привів на Русь?

— Дивак! Знаєш, що я зробив, а не хочеш знати, чому і для чого.

— Помиляєшся, конунг Вольдемар. Хочу знати!

— Тож послухай. Але пам’ятай: мало знати, слід те знання ще й зрозуміти і прийняти.

Пильно, як на ніколи не баченого, вдивлявся в нього Варяжко. Змінилися, погрубішали риси обличчя князя Володимира. Чоло високе думи посікли. Від очей віялами пішли зморшки. Обидві щоки, там, де у малюків ямки у посміху, порізали глибокі борозни, сліди повсякденних турбот і клопотів. Літами старший Варяжко од Володимира, а виглядає

молодшим. Не посивів Варяжко, а в князя сріблятся скроні, біліють волосини у невеличкій охайній борідці і навіть у суворо насуплених бровах — сивина.

— Молодий я тоді був, молодший за тебе, Варяжку, — сказав князь, — але не менш запальний. Та юнацтво не вибачає провину, коли вона є, а молоді літа не спокутують гріхів. Ти, зрілий муж, привів на Русь грабіжників-печенігів і докоряєш мені, що я колись прийшов з норманнами. Що ж! Згадаймо до ладу, як воно було. Мій брат Ярополк із Свенельдом убили мого ж брата Олега, а тоді пішли збройно до Новгорода, на мене, на підлітка. Що я мав робити, Варяжку? Те, що й зробив, — утік за море, подалі від злодійських поясів убивць. Що було, того не сховати. Так, я повернувся на Русь з варягами, бо іншого війська не мав де взяти: на всіх вотчинах, що наділив нас батько князь Святослав, сидів Ярополк з дружиною. Проти нього, щоб повернути собі отчий стіл, я прийшов. Але не з убивцями і грабіжниками, а з воїнами-найманцями, котрі пішли зі мною за наперед обумовлену плату. І сплатив я свій борг не спаленими селами, не поруйнованими містами, не рабами-невільниками, не горем і сльозами, а золотом з князівської скарбниці. Коли ж найманці збунтувалися і зажадали більшого, я їх вимів геть з Руської землі. Отак було!

Володимир Святославич гордо й велично випростався.

— Нині я — столичний князь града Кия і всієї Русі! Русь одна, Русь могутня, Русь незламна, Русь велична! Що ти проти неї? Де твій стіл? Хто ти? Нині ти — зрадник, жалюгідний запроданець у чужих! І не ти мені, а я тобі, як голова всієї Русі, суддя! Бо я — на чолі оборонців Русі!

Слова князя оглушливим громом били давнього втікача, пекучим вогнем палали в мозку, блискавками прошивали і краяли його серце. Він раптом побачив усю Русь, від Карпат до оцього широкого степу, від студеного Варязького моря до теплого Руського, обійняв зором усю землю, помережану річками, синіми і живими, як жилки у людей, поросту лісовими хащами, обжиту працею ратаїв. Він побачив усю

землю, де живуть люди однієї крові і однієї мови. Що він перед ними? Комаха, якої могло б і не бути. Що перед ними військо, з яким він прийшов? Хіба ж то військо? Мерці…

А голос князя Володимира знову посумнішав:

— Кого ж ти привів, Варяжку? Ворогів наших, у котрих ти сам найманець за гріш. Для чого привів? Грабувати, плюндрувати, нищити Русь! Бо з одного мого живота їм зиску не буде…

Варяжко раптом рукавом правиці затулив очі. Долоня його з безсилими пальцями немічно зависла край вуха. А до нього линув і линув князівський смуток:

— Ніколи ще в усьому світі не траплялося, щоб війна догодила людям. Навіть переможна. Хто не ходив війною і не мав з неї вигоди, той не знає цього. Легко узяте легко й втрачається. І знову доводиться гострити меча на чуже, бо за ралом ходити важче, щоб мати своє. У чому ж найбільша перемога на війні? У тому, щоб перетяти шлях ворогові, у тому, щоб зупинити його і примусити відмовитись від нападу, аби зберегти усіма жаданий мир, не сиротити родин. А що зупинить грабіжника? Лише сила. Для цього ми й стоїмо перед вами за щитом і з мечем. А якщо битва гряде, ми підемо в бій не задля зиску, а задля життя наших родин. За Русь!

Замовк на хвильку Володимир-князь, а тоді тихо спитав, як на початку:

— По що ж ти прийшов на Русь, Варяжку?..

Опустив руку від почервонілих очей каганів посланець, сказав згаслим голосом, що мав мовити:

— Великий каган Шурхан, славний і могутній, вождь сімдесяти семи родів, прийшов до тебе з війною. Він хоче…

І знову не дослухав його Володимир-князь:

— Знаю без тебе, чого хоче твій каган. Хоче, щоб ми фортечки по Сулі зруйнували? Хоче вільно вдиратися на землі руські? Хоче данину з нас брати?.. Перекажи своєму каганові: ще більше фортечок збудуємо. Велика Руська земля — стане її, щоб печенізькі кісточки розкидати. А данину ми платимо від диму по мечу, як наші пращури платили хазарам. Іди, Варяжку! Прийшов непроханий, то йди некоханий. Чужинець ти нам!

Пішов Варяжко з шатра з похиленою головою.

Розділ 28

ПЕРЕЯВ СЛАВУ

Того ж для до річки Трубежу з’їхав сам каган Шурхан в оточенні багатих войовників і почав гукати:

— Славний коназ Ульдемір, прийди на слово!

Пішки підійшов Володимир-князь до самісінької води і теж гукнув:

— Що скажеш, кагане?

— Моє військо сильне і твоє військо сильне, — сказав йому каган. — Навіщо нам битися? Давай зробимо так. Ти випусти свого мужа, а я свого — хай голіруч борються. Якщо твій муж кине мого на землю, то не будемо воювати три роки. Якщо ж наш муж кине твого на землю, то всі три роки будемо воювати. Що скажеш, коназ?

Втішився Володимир-князь: все, як слід, переказав Варяжко, бо забракло у кагана Шурхана бажання йти на рать. Але й сором без битви повернути степових коней до русів хвостами. Пиха йому цього не дозволяє. Шукає каган почесливого відступу. Як не знайде, не пошкодує круглих печенізьких голів. А мова про три роки — це так, для красного слівця сказано. Легко дають степовики слово і так само легко його ламають.

— Що скажеш, великий коназ Ульдемір?

Відповів Володимир-князь:

— Згода, славний кагане. Буде від нас ратоборець!

Стьобнув нагаєм коня Шурхан, спорожнів лівий берег.

Незабаром із-за возів вийшов здоровезний печеніг, з виряченим оком, перебитим носом і пошрамованою щокою. Мацав м’язи, ляскав себе по дужих плечах. Підійшов до берізки, схопив її під самий корінь, силувався і тужився, аж поки не видер із землі. Підняв дебелий білий стовбур з тремтливими листочками і кинув. А тоді вивернув з землі порослий мохом грубезний валун, виважив його, багровіючи, над головою, швиргонув у бік русів. Шубовснув валун у воду посеред Трубежу. Показав печеніг свою дику руйнівну силу, стояв тепер — руки в боки, скалив жовті зуби в вовчому оскалі. Вдарив кулацюрою в широкі груди і гукнув:

— Я — Яман![3]

Стояла Смерть на лівому березі з безжальним, потворним обличчям. Чекала. Хто її пересилить?

Зібрав до шатра князь Володимир бірючів, звелів кликати по всьому стану охочих поєдинщиків. Кликали бірючі, та не докликалися: багато

серед воїнства досвідчених і вмілих ратоборців, багато добрих молодців, та вийти треба було без щита, без списа, без меча — голіруч схопитися з диким пече-ніжином. А переможе ворог — битва загримить. Кожен зважував свою силу, гнітився тяжкою думою — не себе жалів, а про товаришів думав. Адже йти на печеніжина слід з певністю в перемозі, щоб жодна родина не осиротіла на Русі. А такої певності, коли треба одному вийти за всіх, ніхто не мав: надто дужий був супротивник.

Чекав ратоборця князь, і тривожно було у нього на серці. Не було зараз у війську його найкращих, найсильніших мужів-богатирів, бо ходили вони під рукою Іллі Муромця. А славний воєвода разом з Добринею чомусь забарилися, не повернулися з походу, хоч у фортецю Воїн давно послано нагального гінця. І це теж непокоїло князя.

Відкрите шатро Володимира для кожного — для боярина і дружинника, огніщанина і ремісника, воїна і ратая — для кожного, якщо людина йде до князя з ділом. Чекав князь, щоб прийшов охочий, і дочекався.

А прийшов до нього старий муж. М’язистий, жилавий, але старий, з геть побілілим волоссям. Низько уклонився князеві і випростався.

— З чим прийшов чоловіче?

— З ділом до тебе, князю.

— Сідай кажи, коли діло є.

Сів на щит старий і сказав:

— Є в твоєму війську ратоборець, сильний за печеніжина, тільки сором’язливий — не відгукнувся на клич бірючів.

— Хто він?

— Син мій, найменший, а привів я тобі на рать п’ятьох синів.

— Як звуть його?

— Ім’я його — Ян. А звуть його, як усіх нас, — Усмошвець.

— Чим же твій Ян силу свою виявив?

— Змалку його ще ніхто не зборов.

— То ще не доказ, щоб вийти проти печеніга.

— Послухай, князю, був один випадок. М’яв Ян у чані волов’ячу шкуру, а я за щось не по правді насварився на нього. Ян до старших слухняний, слова не мовив мені, хоч розсердився. Так розсердився, що й сам не помітив, як подер ту шкуру, ніби то був зотлілий шмат… Більше я ніколи не сварився на нього.

— Добрий молодець! Що ж, веди його до мене, слухняного.

— Чекай, приведу зараз.

Пішов старий і скоро повернувся. А з ним прийшов юний отрок, сором’язливо нітився під допитливим оком князя, рожами горіли його щоки, аж вуха рожевіли. Був широкий в раменах, кремезний, але середній на зріст, не вищий за князя, якщо порівняти — на голову нижчий від славного богатиря Іллі Муромця, який десь забарився… І огорнули князя сумніви.

— Зможеш? — запитав суворо, поки що словом хлопця випробовуючи, щоб зайва самовпевненість бідою не обернулася.

Ніяково знизав хлопець плечима, відповів щиро:

— Не знаю, ласкавий князю! Дужий печеніг, хтозна, чи мені його пересилити. От якби мені іспит зробити: візьміть здорового могутнього бика, розлютіть його розжареним на вогні залізом та й пустіть на мене. Подужаю бицюру — вийду на печеніга.

— Молодець! — похвалив Володимир-князь. — Гарне і розумне слово мовив. Так і зробимо. Бо ліпше загинути одному від бика, аніж поставити під удар багатьох.

А коли розлютили бика, сталося несподіване, чого ніхто й не чекав. Коли ринув бицюра на отрока, думали — вхопить він роз’ярену тварину за ноги, як це завше у таких випадках робилося, і ламатиме бичачу шию, поки не подужає і не покладе на бік. Та хлопець раптом, останньої миті, ухилився. Ухилився і вхопив бика рукою за бік. Шалено пролетів повз нього бик, заревів від болю, а хлопець лишився на місці, тримаючи в руці чималий шмат бичачої шкури з м’ясом.

Усі приголомшено мовчали. Тільки бик ревів, скалічений.

Підійшов до Яна Володимир-князь, поклав руку на плече отрока і мовив:

— Можеш боротися з печенігом!

Наступного ранку обрані з обох боків воїни виміряли рівне місце для борців-поєдинщиків. Виміряли і стали на межі збройні, одні проти одних, для безпеки своїх ратоборців, щоб не трапилося ніякого підступу.

Одразу ж вийшов печеніг з вовчим оскалом, вдарив себе в груди:

— Яман!

А коли побачив супротивника, меншого від себе і тому поряд з ним непоказного, ще страшніше вискалився.

Поволі зближалися, сторожко і хижо, ніби тримали їх в напрузі безліч неспокійних очей. Чи гриміти вояцьким мечам, чи мирно розійтися? Усе зараз вирішували ці двоє, за котрими слідкували обидва війська, бо вони були зараз тими терезами, котрі виважували війну і мир.

Хто пересилить? Що переважить? Війна чи мир?

Зійшлися поєдинщики і вмить обіруч схопилися. Затисли один одного в залізних обіймах, завмерли, ніби ногами в ґрунт вросли, закам’яніли, тужачись.

А з обох боків, де скупчилися воїни, було так тихо, ніби всі звуки пропали, ніби вітер вмер, ніби сама земля тамувала подих. І в цій тиші нараз почувся виразний, сухий хрускіт кісток.

Чиїх?!

Обважніло тіло печеніга в руках руського богатиря, згасло вирячене око, помертвіла вовча усмішка. Підняв його Ян Усмошвець над головою, крутонув і кинув собі під ноги.

Здобув мир!

…Віддалялися у степ печенізькі вози із згорнутими наметами. Курилася сірою запоною пилюка за ворожою кіннотою. Руські воїни дивилися услід, спершися на багряні щити.

На лівому березі лишилося десятків зо три вершників. А перед ними, на чолі, одвукінь непорушно сидів Варяжко. Сидів з похиленою головою, бо гнітили її важкі думи, пекучі думи, бездольні. Не повертала мала залога коней у широкий степ, стояла обличчям до руського стану.

Ось Варяжко підвів голову й ворухнув поводом. Кінь неквапом пішов до броду. Уся залога рушила за ним.

Повертався Варяжко на Русь, повертався з каяттям, віддавався на княжий суд, віддавався з надією, що повинну голову меч не січе…

Кінно височів над військом Володимир-князь, стольний князь могутньої Русі.

З коня до всіх мовив:

— Важко на війні розбити ворога у широкому полі. Ще важче — відчиняти брами його обложених фортець. А найважче на війні зруйнувати задуми ворога, примусити його без крові повернути коня. Цього ніколи не зробить безсилий. Ми — зробили! Ми — усі! Бо ми — щит і меч Русі!

Він замовк, дивлячись, як Варяжко долає брід. Як він повертається на рідну землю, закинувши печенізького щита за сипну і повісивши меча на шию, впоперек грудей, немов би власним мечем перекреслював свого минувшину.

Ще проказав Володимир-князь:

— На цьому броді закладемо місто-фортецю і наречемо її Переяслав. Закладемо незламну фортецю на честь богатиря землі Руської отрока-кожум’яки Яна Усмошвеця, щоб навіки уславилася його звитяга, бо він переяв печенізьку славу. І буде так!..

1

Аколіта (грец.) — начальник палацової варти з невільників при візантійському імператорському дворі.

2

Корсунь — літописна назва Херсонеса Таврійського.

3

Яман (тюркс.) — смерть.